

A halál fenomenológiai megközelítése – Husserlt követve

A halálról filozófusként gondolkodni, beszélni róla és megélni azt Szókratésszel – tanításával és nevezetes halálával – kezdődően máig közismerten a „filozófiával való helyes foglalkozás”¹ kitüntetett jelentőségű ügye. Kr. e. 399-ben Szókratész hetvenévesen ürítette ki a bürökpoharat. Edmund Husserl közelgő hetvenéves korára tekintettel 1928-ban történt emeritálása után, a haláláig hátra lévő egy évtizedben rendületlenül tovább dolgozott életműve, a transzcendentális fenomenológia kiteljesítésén. Ha rátekintünk a fenomenológia megalapítójának ezen utolsó alkotói periódusára, akkor azt láthatjuk, hogy a gondolkodói törekvéseit uraló mindkét fő szándék voltaképpen a várható halálára tekintettel adódó feladatok teljesítésére irányult. Előbb egy szisztematikus mű megalkotása révén törekedett összefoglalni életművét és érett transzcendentális fenomenológiájának eredményeit a *Kartezianus elmélkedések*² újabb és újabb átdolgozási törekvései során. Majd pedig, utolsó éveiben – *Az európai tudományok válsága* címen közreadott mű körébe tartozó írásokban³ – kísérletet tett arra, hogy életművét

¹ „Mert úgy látom, a többiek nem veszik észre, hogy azok, akik helyes módon foglalkoznak filozófiával, nem készülnek semmi másra, csupán arra, hogy meghalnak és halottak lesznek. Ha tehát ez igaz, bizony oktalanság volna, ha ők, akik egész életükben nem vágyakoznak semmi másra, csupán erre, amikor végül eljön, riadoznának attól, amire régóta vágyakoznak és készülnek.” (Platón 1984. 1032.)

² *Kartezianus elmélkedések* és Hua XV.

³ Főként *Az európai tudományok válsága* és Hua XXIX.

maga iktassa be a filozófia történetébe⁴ és hagyományozza át a jövő filozófus-generációinak.⁵

Főleg ezen utolsó alkotói korszakában születtek azok a kutatási kéziratok,⁶ amelyekben a „halál” fenomenológiai megközelítése is témává válik.⁷ Husserlnek a „halál” filozófiai, fenomenológiai jelentőségét illető felfogása azonban – szemben Heideggernek a *Lét és időben* kifejtett elgondolásával⁸ – nemcsak a filozófia iránt érdeklődő szélesebb közönség körében ismeretlen, de a fenomenológiát behatóbban ismerő filozófusok számára is az. Még a Husserl-kutatók figyelmét is csak az utóbbi mintegy másfél évtizedben – alapvetően a releváns Husserl-kéziratok megjelenésével⁹ összefüggésben – született néhány tanulmány hívta fel a témára.¹⁰ A honi fenomenológiai kutatások újabb irodalmában mindazonáltal két szerző is kiváló elemzésekben tér ki – röviden, más problémák összefüggésében – a kérdésre.¹¹

⁴ A *Válság-könyv* első részeinek filozófiatörténeti fejtegetéseit is áthatja a jelzett szándék (lásd pl. „7.§ A jelen vizsgálódások szándéka”). Közvetlenül is nyilvánvalóvá válik ez azonban, mikor Husserl a filozófiatörténeti megközelítésből a következő szavakkal kezd bele saját filozófiájának a mű további részeit jelentő szisztematikusan kibontakoztatásába: „Mindez most be fog bizonyosodni, amikor Kant gondolkodásától már elszakadva megkísérlem, hogy a megértésre vágyókat rávezessem arra az útra, amelyet magam valóban bejártam, amely tehát mint valóban bejárt út mindenkor újból bejárhatóan mutatkozik; amely minden lépés során éppen azt teszi lehetővé, hogy a maga apodiktikus voltában újból átéljük és próbára tegyük ezt az evidenciát: a tetszés szerinti ismételtettségnek és az újra és újra beigazolható tapasztalatok és ismeretek tetszés szerinti folytathatóságának az evidenciáját” (*Az európai tudományok válsága*. 156). A *Válság-könyv* Husserljének a filozófiatörténethez való viszonyáról részletesen lásd: Schwendtner 2011. 47–72; Varga 2012; 2018; Zuh 2015. 185–212.

⁵ Husserl egyik törekvése sem eredményezett befejezett műveket, és inkább továbbgondolta, semmint összefoglalta eredményeit. Mégsem mondhatjuk azonban, hogy végül is kudarcot vallott volna. Műve ugyanis a fenomenológiai mozgalom által generációk során keresztül azóta is tovább él, és szerteágazóan sokféle módon továbbgondolják gondolatait.

⁶ Lásd pl. Micali 2008. 227: „In den Texten aus den dreißiger Jahren behandelt Husserl ausführlich das Problem des Todes, der Geburt und des Schlafes.” A Stefano Micali által előtérbe helyezett probléma – „2.3.3. Die In-Frage-Stellung der Zeitkontinuität durch die Grenzphänomene des Todes, der Geburt und des Schlafes” (Micali 2008. 227–229) – szempontjából nézve talán valóban „kimerítőnek” („ausführlich”) tekinthető Husserl vizsgálódásai, a halál-fenomén teljes fenomenológiai módszertani megközelítése azonban – különösen az egzisztenciális-primordiális dimenzióban megközelíthető *végesség* tekintetében – kiegészítésekre adhat módot.

⁷ Husserl-szövegek a „halál” (valamint a „születés”, az „alvás” és más határ-fenomének) elemzéseivel (a Husserl-irodalom bevett rövidítéseit alkalmazva): főbb szövegek HuaMAT VIII: Text Nr. 13b, 13d, 21c, 43, 46, 49a, 49d, 67a, 94 (magyarul: *Az új Husserl*. 113–127), 95, 96, 97. Hua XLII: Text Nr. 1. Beilage I–VI; egyéb helyek: Hua XI: Beilage VIII, Hua XV: Beilage VIII, XLIV, XLV, XLVI, Hua XXXIV: Text Nr. 34, 35, Hua XXXIX: Text Nr. 28, 37, 52, Beilage XVIII, XIX.

⁸ Heidegger 2019. 259–292.

⁹ Elsősorban a HuaMAT VIII és a Hua XLII megjelentetésére gondolok.

¹⁰ Husserl halál-felfogásával is foglalkozó, fontosabb általam hivatkozott kutatási irodalom: Dodd 2010; Geniusas 2010; Heinämaa 2015; Mensch 2010; Micali 2008; Steinbock 2017.

¹¹ Schwendtner Tibor a lélek halhatatlanságának tradicionális metafizikai összefüggésébe helyezve ad rövid elemzést (Schwendtner 2008. 235–237), illetve a transzcendentális ego

Jelen írással szeretnék hozzájárulni a téma magyar nyelvű irodalmában mutatkozó hiány csökkentéséhez. Ezen túlmenően azonban kísérletet teszek arra is, hogy a késő husserli transzcendentális fenomenológiai módszertan teljes keresztmetszetén bizonyos módon áthaladva rekonstruáljam a „halál” fenomenológiai megközelítésében feltárható értelemösszefüggéseket. Ennek során szorososan követem Husserlt. Néhány ponton azonban igyekszem olyan mozzanatokra is felhívni a figyelmet,¹² amelyekre vizsgálódásaiban – amennyire ezt sikerült felmérnem – ő nem tért ki.

Írással ugyanakkor nem csak hiányt szeretnék pótolni, hanem tudatosítani is remélem a honi fenomenológiai kutatásokban a „halál” husserli transzcendentális fenomenológiai megközelítésében rejlő potenciált, amelyet a téma jeles kutatója a következőképpen fogalmaz meg: a husserli megközelítés – szemben a heideggerivel – nem követeli meg, hogy válasszunk végességünk két – személyes, illetve interszubjektív – forrása közül, hanem inkább olyan megközelítést jelent, amely „mindkét forrást magában foglalja”, és így „hosszú távon a husserli álláspont előnyösebbnek bizonyulhat”.¹³

Husserl a „halál” kérdését a fenomenológiai megközelítés számára határ-, illetve peremproblémának tekintette.¹⁴ Együtt olyan más határfenoménnel, mint például a „születés”, az „alvás”, az „álomtalan alvás”, a „tudattalan”, az „elájulás”, a „kora gyermekkori fejlődés” vagy az „állati animalitás”.¹⁵ Határproblémák ezek, amennyiben átlépik a fenomenológiai deskripció határát: kívül

létmódjával (Schwendtner 2008. 144) és a szabadság értelmezésével kapcsolatban említi a halál problémáját Husserlnél (Schwendtner 2008. 194). A husserli elemzések egzisztenciális-primordiális, illetve világkonstitúciós-interszubjektív vonatkozásai háttérbe szorulnak. Marosán Bence Péter újabb Husserl-könyvében (Marosán 2020) azonban mindhárom dimenziót törekszik felderíteni. Előbb az objektív idő interszubjektív és teleologikus konstitúciójának kontextusát elemezve utal a „halál” jelentőségére Husserlnél (Marosán 2020. 152–154). Röviden kitér mind a primordiális, mind pedig az interszubjektív szinten való értelmezhetőségre. Könyve későbbi részeiben pedig több szempontból is elemzi a husserli fejtegetések metafizikai vonatkozásait: a „fenomenológiai konstrukció” módszertani összefüggésében (Marosán 2020. 334, ill. 335 (733. lábjegyzet), 348, 357), valamint a „szubjektum halhatatlanságának” kérdését boncolgatva (Marosán 2020. 357–360). Jelen írásban magam is igyekszem a husserli elemzések mindhárom (egzisztenciális-primordiális, világkonstitúciós-interszubjektív és metafizikai-konstrukciós) értelmi rétegét felderíteni.

¹² Elsősorban a személyiségünk végességének – Husserlnél talán kevésbé kibontott – értelmezésében vetek fel új szempontokat.

¹³ „in the long run, the Husserlian standpoint could prove advantageous: this standpoint [...] calls for an approach that would incorporate both resources” (Geniusas 2010. 80). Lásd bővebben az 51. lábjegyzetben.

¹⁴ Lásd: Hua XLII. 1–81.

¹⁵ Tágan értelmezve minden olyan fenomén a határproblémák közé sorolható, amely kívül esik az éber jelen horizontján, amely tehát elvileg meghaladja a közvetlen szemléleti önadottság, megjeleníthetőség horizontját. E jelenségek – Husserl idegentapasztalatra használt formuláját („Zugänglichkeiten des Unzugänglichen”, pl. Hua I. 144, *Kartesziánus elmékedések*. 131) kiterjesztett módon használva – csak a sajátlagos módon való hozzáférhetetlenség módján hozzáférhetőek. Így az idegen szubjektivitás és az eddig említettek mellett például a tu-

vannak a mindenkori közvetlen szemléletesség körén. Éppenséggel a közvetlen megélésünk, jelenbeli éber életünk határain, peremein, folytonosságának megszakadásain keresztül, határ- vagy peremfenomének révén, közvetetten adódnak számunkra. Megközelítésük Husserl meggyőződése szerint ezért csak a fenomenológiai megalapozás után: jelenbeli éber életünk vonásainak megragadása után és arra építve lehetséges.¹⁶ A perem- vagy határprobléma jelleg nem azt jelenti, hogy marginális jelentőségű kérdésekről lenne szó. Módszertanilag tekinthetjük perem- vagy inkább másodfokú határproblémáknak őket. Olyan kérdéseknek, amelyek jóllehet felmerülnek a fenomenológiai konstitúció keretében, ám határfenomének révén felbukkanó problémákként egyúttal jelzik a statikus, illetve genetikus fenomenológiai megközelítés módszertani határait is.¹⁷

A továbbiakban a „halál” határfenoménjének husserli megközelítésében rejlő főbb értelmi összetevők rekonstruálására teszek kísérletet. Ennek során a „halál” mint „határprobléma” a transzcendentális fenomenológiai redukció és világkonstitúció során felmerülő fenomenológiai nézőpontokból mindig másként és másként adódik. Tájékozódásunkban Husserl kalauzolását követjük, de nem mindig arra hívom fel a figyelmet, amire ő irányítja a magátét. A bejárandó út – szándékaim szerint – egy a halállal való személyes és gondolkodó szembesülés sajátos lehetőségét is felvázolja.

I. TERMÉSZETES SZELLEMI BEÁLLÍTOTTSÁG ÉS A „HALÁL” MINT A VILÁGBAN ELŐFORDULÓ ESEMÉNY

1. Természetes szellemi beállítottság és a világ előzetes adottsága – filozófiai beállítottság és a világ konstitúciója

A filozófiában valamiként mindig – történeti kezdeteitől fogva és ma is bármikor, ha filozofálunk – egyfajta kettősségben, reflektáltságban kell lennünk. Filozofálva a számunkra adódó dolgok világát a gondolkodásunkban feltárható – és ebben az értelemben szubjektív – legelemibb értelemképződmények valami-

dattalan tartalmak, a homályos fantáziák stb. is. Az alvás (és éberség) fenoménjének magyar irodalmához lásd Torma 2013.

¹⁶ A *Válság-könyv* egy helyén a következőképpen fogalmazza meg ezt Husserl: „Még valamire utalnunk kell: az intencionális teljesítmények feltárása során a folyamatos szintézisek (például azok, amelyek az egységesen áramló észlelésben jönnek létre) részesítendőik előnyben, mert ezek talaján tárhatók fel magasabb szinten a diszkrét szintézisek. Példaként említem az észlelt dolog azonosítását azzal, ami a visszaemlékezés tanúsága szerint már korábban ott volt. Az újrafelismerés ennek folyamatos visszaemlékezésben történő kifejtése, e »maguktól érteendő dolgok« megfelelő mélyebb elemzése – mindez nehézségekkel teli vizsgálódásokhoz vezet.” (Az *európai tudományok válsága*. 213.) Lásd még jelen témánk összefüggésében: Micali 2008. 227–230.

¹⁷ A határ-, illetve peremfenomének módszertani problémájához lásd: Sowa–Vongehr 2013, különösen XXXVI–XLIV; Micali 2008, különösen összefoglaló megállapításai 233–234.

lyen tematizált és fogalmilag kifejezett felfogására támaszkodva kell megközelítenünk. A *világ és a világbeli dolgok felfogásunk számára való előzetes adottságának*¹⁸ természetes szellemi beállítottságából kiinduló és a legelemibb szubjektív vonások feltárására irányuló husserli transzcendentális fenomenológiai *epokhé* és *redukció*, illetve az ezzel korrelációban, erre támaszkodva kibontakoztatott *világkonstitúció* csak ennek a filozófiai gondolkodásmódnak az egyik, külső megjelenésében karteziánus-kantiánus-neokantiánus jellegű, megformálása.

Tekintettel a husserli transzcendentális fenomenológiai gondolkodásmód általános szerkezetére, minden felmerülő probléma tisztázása során a következő utat járhatjuk be. Kiindulópontunk a probléma – mostani témánkként: a „halál” – leírása *természetes valóságtudatunk* nézőpontjából adódó *világbeli jelenségként*. Ezután pedig beállítottságunkat megváltoztatva – transzcendentális fenomenológiai epokhét gyakorolva – felfüggesztjük az adott dolog létezésével vagy nemlétezésével kapcsolatos meggyőződéseinket.¹⁹ Beleértve nemcsak a külső világban, hanem a „belső világunkban”, a lelkünkben vagy elménkben való létezés kérdését is. Ily módon válik tárgyunk *fenoménné*. Tárgyunkból fenoménként Husserl szerint tartalmilag semmi sem megy veszendőbe. Pusztán a továbbiakban már nem egyszerűen adottként, hanem számunkra adottként, „feladottként” (Kant), tehát fogalmi problémaként kezdjük szemlélni ezt a dolgot. A „mi hozzátevésünk” (Kant) felől feltárható jelenségnek tekintjük, ami elemibb, értelmileg-gondolatilag megközelíthető kiindulópontokat feltételezve érthető meg, és ami ezekből a szükségszerű kiindulópontokból megalkothatóként, értelemképződményként konstituáltan mutatható fel és magyarázható meg. Husserli terminológiával kifejezve: *transzcendentális fenomenológiai redukció* útján visszakerdezzük a „mi hozzátevésünk” (Kant) legeredetibb forrásait, a legelemibb tudati mozzanatokig, értelemképződésekig, azaz feltárjuk a *transzcendentális szubjektivitás* még és már megragadható vonásait, majd ezekből kiindulva, ezekkel összefüggésben építjük fel újra a természetes valóságfelfogásunkban világbeli dologként előforduló jelenséget (*világkonstitúció*).

2. A természetes beállítottság nézőpontja és a „halál” mint a világban előforduló esemény

Husserl kiinduló meglátása az, hogy a természetes beállítottságban saját majdani halálommal (csakúgy, mint egykori megszületésemmel) kapcsolatos elképzeléseim interszubjektív jellegűek:²⁰ *mások* halálának tapasztalatából és

¹⁸ Lásd pl. Hua XXXIV. 449; magyarul: *Az új Husserl*. 154–155.

¹⁹ A létezés problémájának felfüggesztésével egyúttal kivonjuk magunkat az adott dologhoz fűződő különböző érdekeltségeink érvényesítésével való egyszerű azonosulásból is.

²⁰ „So konkret genommen, erhalte ich zuletzt irgendein *Vor-Bild des Sterbens aus meiner intersubjektiven Welterfahrung...*” (Hua XLII. 2, kiemelés az eredetiben.)

másoktól származó elbeszélésekből erednek.²¹ Egészében véve tehát fenomenológiailag az *idegentapasztalat*, illetőleg az *interszubjektív világkonstitúció* felől közelíthető meg.

A *test problémája*. Minthogy *mások* közvetlenül testileg adódnak számunkra, ezért mindenekelőtt a *test* problémájával kell számot vetnünk.²² A természetes beállítottság *idegentapasztalatában* a testek világbeli entitások. E tekintetben Husserl a *Leib–Körper* fogalmi megkülönböztetés révén tagolja a problémát. Egyes testek pusztán *anyagi dolgok (Körper)*, mások azonban egy *szubjektivitás kifejeződésai: eleven, saját testek (Leib)*.²³ A pusztán anyagi testekhez a természetudósí megfigyelés módján állhatunk hozzá. Magyarzatokat adhatunk és előrejelzéseket tehetünk róluk. Az eleven testekhez azonban úgy viszonyulhatunk, mint a mi saját testünkhöz: személyesen. Egy élőlény kifejeződésének vehetjük, illetve egy szubjektivitás céljainak elérését szolgáló eszköznek foghatjuk fel. Reagálhatunk rá és válaszolhatunk neki.

A tapasztalás konstitúciós szempontjából viszont egy az előzőtől különböző megkülönböztetéssel élhetünk: *megélt és objektívált* test között tehetünk különbséget. Az első esetben testünket érző, érzékelő, észlelő, illetve cselekvő testként – mintegy egyes szám első személyben – éljük meg. A második esetben viszont – mintegy egyes szám harmadik személyben – észlelt testként ragadjuk meg. Például akkor, amikor egyik kezemmel megfogom a másikat. És mindig, amikor mások vagy önmagunk által tárgyiasított formákban látjuk viszont önmagunkat.

A *halál természetes beállítottságbeli selfogásának alapvető kétértelműsége*. A testhez való kétféle viszony megkülönböztetése alapján úgy fogalmazhatunk, hogy amikor saját halálunkat a másokéről szerzett tapasztalatok²⁴ alapján képzeljük el, akkor *összemoszuk a két perspektívát*: a saját, közvetlenül tapasztaló perspektívánkat mások csak közvetetten adódó és közvetlenül általunk hozzáférhetetlen²⁵

²¹ „Den Tod kann niemand an sich erfahren – aber wie erfährt er ihn an anderen?” (Hua XXIX. 332.) – „Mein Tod als Weltvorkommnis kann erst für mich konstituiert sein, wenn ich Tod von Anderen erfahren habe als körperlich organischen Verfall und Zerfall, und (als) Unmöglichkeit der Fortführung sich ausweisender Einfühlung [...]. Der Tod der Anderen ist der früher konstituierte Tod. Ebenso wie die Geburt der Anderen (die früher konstituierte Geburt ist).” (Hua XLII. 3.)

²² A testtel kapcsolatos alábbi kétféle fogalmi megkülönböztetésnél Sara Heinämaa kifejtését ismertetem röviden: Heinämaa 2015. 102–104. A *test* fenomenológiai problémájához magyarul lásd: Vermes 2006 (a Husserl-elemzés: 29–32).

²³ A „Leib–Körper” megkülönböztetéshez lásd pl. *Az új Husserl*. 115–116. Varga Péter András és Zuh Deodáth az általuk összeállított Husserl-szótárban (*Az új Husserl*. 215–220) a „Leib–Körper” megkülönböztetésre a „sajáttest–test” szavakat ajánlják.

²⁴ Lásd például a következő megfogalmazást: „Also, seiende Welt wurde nun für mich die Welt, in der Menschen ins Leben treten, als Lebende auftreten und dann als Menschen, als organische Leiber, Mitpersonen nicht mehr sind.” (HuaMAT VIII. 438.)

²⁵ „Zugänglichkeit des Unzugänglichen” (pl. Hua I. 144; *Kartezianus elmékedések*. 131). Vö. még például (a honi világ vs. idegen világ összefüggésében): „Fremdheit als Zugänglichkeit in der eigentlichen Unzugänglichkeit” (Hua XV. 627).

perspektívájával. Eközben pedig önmagunk halálát eldologiasítva, hipotetikusán az objektív időbe helyezzük bele egy jövőbeli eseményként, más a világban lejátszódó események közé.

Ugyanaz a spontán összemosás és csúsztatás érhető tetten, akár természet-tudományos, akár perszonalisztikus módon tekintjük halálunk eseményét. Az előbbiben saját halálunkra egy organizmus – *a természeti folyamatként felfogott élet* – végeként gondolunk. Hasonlóan az állatok elpusztulásához, a növények elszáradásához. Perszonalisztikusan viszonyulva hozzá, halálunkat nem pusztán egy organizmus pusztulásaként, hanem egy a világra a maga sajátos perspektívájából kinyíló, egyedi értelmet hordozó és kifejező *szubjektum* létezésének végeként gondolunk. A halál pedig kronológiai eseményként datálható lesz a világban történt események között mint az adott személy élettörténetének vége.

II. A „HALÁL” MINT TRANSCENDENTÁLIS FENOMENOLÓGIAI PROBLÉMA

1. A transzcendentális fenomenológiai redukció első lépése és a „halál” mint kiszakadás az énközösségből

A transzcendentális fenomenológiai redukció első lépése a transzcendentális interszubjektivitáshoz

Amikor a természetes beállítottságban a halált világbeli eseménynek vesszük és mások halála felől közelítjük meg, akkor kétértelműséget okozva és könnyen félrevezetve bennünket összekeveredik annak a problémája, hogy miként szerzünk tapasztalatot, ismeretet a halálról és az a kérdés, hogy mi az értelme, jelentősége a halálnak számunkra. Filozófiai beállítottságunkban, mivel reflektálunk saját megközelítésmódunkra, szellemileg jobb lehetőségünk van e kétértelműség tisztázására.

Szemléletmódot váltva, azaz transzcendentális fenomenológiai epokhét gyakorolva voltaképpen a természetes beállítottságunknak a spontán eldologiasító tendenciáját függesztjük fel.²⁶ Figyelünk tehát arra, hogy ne mossuk össze a saját tapasztaló perspektívánkat az általában vett mások perspektívájával. Egyúttal már nem a halál tényleges lejátszódása, hanem a halál-*fenomén* – tehát a halál számunkra való adódása és ennek mikéntje – kerül figyelmünk előterébe.

²⁶ A hozzánk közelálló személyek – a közeli *mások* – halálának traumája csakúgy, mint a saját halálunk lehetőségével való szembenézés a mindennapi életben is ténylegesen játszhat az *epokhéhoz* hasonló szerepet: lehet ellenereje a halál eldologiasításának és ráirányíthatja figyelmünket a halál – és az élet – számunkra való jelentőségére. Ismert módon a *szorongás* és a *halál* ilyen – a fenomenológiai *epokhé* és *redukció* funkcióját betöltő – módszertani jelentőséggel is bír Heideggernél a *Lét és idő* gondolatmenetében.

A transzcendentális szubjektivitás megközelítését a késői – azaz a fenomenológiai módszert az interszubjektivitás problémáira módszertanilag is megfelelően kiterjesztő²⁷ – Husserlnél *három lépésben* követhetjük végig.²⁸ Mindegyik redukciós lépéssel valójában önmagunkban, szubjektivitásunkban rejlő egyre mélyebb értelmi rétegeket tárunk fel.

Első lépés: önmagamhoz mint az *énközösség* énjéhez. Először a természetes beállítottság objektív valóságtudatának – a világ és a világbeli dolgok előzetes adottságának – közvetlen szubjektív eredetéhez jutunk el. A fenomenológiai redukció *interszubjektív* (ontológiai, illetve magasabb szinten: generatív/történeti) útja ez, amely a szubjektivitáshoz mint egy olyan énhöz vezet el, aki egy *énközösség* énje. Az *énközösség* a *közösségivé válásban* áll fenn, ami a *kommunikatív normalizációs valóságképzés* folyamatában megy végbe. Az egyes személyek világfelfogásából a személyek közötti, legtágabb értelemben vett „közlekedés”, iterálható reflexív közvetítés, azaz kommunikáció²⁹ egyes vonásokat ismétlődő megerősítések révén kiemel, optimalizál, típusná sűrít, állandó, habitualizált vonásként már mindig is az egyes ének aktuális felfogása számára előzetesen adott és mindenki számára általánosan érvényes dologként rögzít. Mindeközben más vonásokat pedig háttérbe szorít. Ezek „pusztán szubjektív” felfogásaivá válnak az immár objektívvé – azaz előzetesen adott és mindenki számára érvényessé – vált normalizált alaknak.³⁰

Fenomenológiai epokhét gyakorolva tulajdonképpen már nem is önmagunk és mások téridőbeli objektív világbeli elválasztásáról és nem is pusztán szubjektív, konstituáló-önmagunknak a világbeli-ember-önmagunktól való megkülönböztetéséről van szó, hanem – ezen túlmenően – egy *a saját szubjektivitásunkon belüli megkettőződés*, egy „énhasadás” kialakításáról. Külön tartjuk énkünknek azokat a mozzanatait, amelyek különválaszthatók az *énközösségbeli énküntől*: azaz az eldologiasító kommunikatív normalizációs valóságképzés állandóan zaj-

²⁷ Az interszubjektivitással kapcsolatos Husserl-szövegeket közreadó három vaskos *Husserliana-kötet* (Hua XIII–XIV–XV) tanúsága szerint Husserlt már az 1910-es évek elejétől foglalkoztatta az interszubjektivitás megfelelő fenomenológiai megközelítésének problémája. Az 1920-as évek első felében pedig lényeges belátásokra is jutott az interszubjektivitás konstitúciós jelentőségére nézve. Mégis, csak az *V. Kartezianus elmékedésből* kibontakozó belátások nyitották meg számára az interszubjektivitás – beleértve magasabb konstitúciós rétegeit: a társadalmiságot, a kultúrát és a történelmet – feltárásának módszertanilag és szisztematikusan is ígéretesnek látszó útját: a „transzcendentális szubjektivitás transzcendentális interszubjektivitásként” (Kern 1973. XXXIII.: „die Etablierung der transzendentalen Subjektivität als transzendentale Intersubjektivität”) való értelmezését.

²⁸ A késői husserli transzcendentális fenomenológia átfogó értelmezéséhez, a fenomenológiai módszerre vonatkozó alábbi megfontolásokhoz részletesebben a szerzőtől lásd: Toronyai 2002a.

²⁹ A kommunikatív normalizáció problémájához lásd: Toronyai 2002a. 133–137. Módszertani szempontból lásd még pl. *Az új Husserl*. 135 (Eugen Fink: „Hatodik kartezianus elmékedés”) következő megfogalmazását: „az *interszubjektív* világnak mint egy transzcendentális kommunikáló konstitúció korrelátumának” említését. (Kiemelés az eredetiben – T. G.)

³⁰ Lásd például: *Az európai tudományok válsága*. 205–208.

ló folyamatától. Ez az a folyamat, amely állandóan létrehozza bennünk a természetes beállítottság valóságfelfogását, és saját tapasztaló perspektívánkat egy mindenki számára hozzáférhető, objektív világbeli dolog pusztán szubjektív felfogásává változtatja. A transzcendentális szubjektivitáson belüli ilyen megkettőzöttség fenntartása teszi lehetővé, hogy ne dologiasítsuk el spontán módon saját belátásainkat. Másként és némileg leegyszerűsítve kifejezve ugyanezt: filozófusként úgy döntünk, hogy kivonjuk magunkat a közvélekedések ítéleteinek érvényesítéséből – beleértve ebbe még a filozófusközösség közvéleményét is – és saját magunk belátásaira támaszkodva törekszünk jótállni gondolatainkért.

Én mint az énközösség énje és a „halál” mint kiszakadás az énközösségből

A transzcendentális fenomenológiai redukció fenti sajátossága a transzcendentális szubjektivitás primordiális magvát helyezi előtérbe, mintegy átugorva intersubjektív rétegét. Magánál Husserlnél is csak késői gondolkodói korszakában kerül előtérbe az intersubjektivitás a transzcendentális fenomenológia által módszertanilag megfelelően megközelíthető problémaként. A halállal kapcsolatos feljegyzései zömében ebből az időszakból valók. Ezirányú vizsgálódásainak hangsúlya is – úgy tűnik – ekkor tolódik el a primordiális szférában felmerülő problémák felől az intersubjektív dimenzió felé.

A transzcendentális intersubjektivitást kommunikatív normalizációs valóságképzésként megértve amellet érvelhetünk, hogy a „halál” az ebből a kommunikációs közösségből való olyan *kiszakadásként*, kiválásként érthető meg, amelyből már nincs visszatérés. A halál témája így tág jelentést nyer. „Meghallással” válik a közös világból való eltávozás értelmében az is, amikor – mondjuk – valaki elveszíti fej- és agysérülések nyomán látását, hallását, beszéd- és íráskészségét. Vagy valaki nyugdíjba vonul és egy idő után már képtelenné válik szakmai világa fejleményeinek követésére. Vagy a mostani fiatalabb generációk világából tekintve azon idősebb generációk tagjainak helyzete, akik nem használnak mobiltelefont, internetet (s így persze nincsenek jelen a közösségi média felületein sem). A példák persze vég nélkül folytathatók.

Ami a természetes beállítottságban mások halálaként mint a világból való eltűnésük tapasztalata jelentkezik, az most belülről, transzcendentális szempontból a kommunikáló szubjektumok számára való világból történő kiválás értelmét kapja. Elveszítjük világunkat azáltal, hogy kiszakadunk kommunikációs közösségeinkből: „a halál a transzcendentális én számára ezt jelentheti: az elveszíti »testiségét«, világtudatát, kilép a szabályozásból”.³¹

³¹ HuaMAT VIII. 102; Schwendtner Tibor fordítása (Schwendtner 2008. 236). Az intersubjektivitás-probléma magasabb – az aktuális kommunikációs közösséget meghaladó ge-

2. A transzcendentális fenomenológiai redukció második lépése és a „halál” mint a személyiség végessége

A transzcendentális fenomenológiai redukció második lépése a transzcendentális személyhez

Második lépés: önmagamhoz mint *egy személyhez*.³² A fenomenológiai redukció következő lépésében – Husserl „primordiális redukciónak” nevezi ezt – eltekintünk az interszjektív vonások figyelembevételétől. Gondolatban fel függesztjük tehát a kommunikatív normalizáció folyamatát és ezzel egyúttal elvonatkoztatunk a tartalmakra vonatkozóan attól, hogy azok a másokkal való érintkezés révén jöttek-e létre az egyes személyekben vagy sem.³³ Ily módon általában véve *egy* énként tárul fel számunkra a transzcendentális szubjektivitásnak – az interszjektív kommunikatív normalizáció felszínibb rétege alatti – mélyebb dimenziója. *Egy* énként nem más énekkel állunk ekkor szemben, hanem saját énünk *időbeli* sokaságával, pontosabban az időben kibontakozó egész életünkkel. A transzcendentális (aktív és passzív) tiszta *genesis* dimenziójába (a *genetikus fenomenológia* voltaképpeni magyszférájába) jutottunk. Husserl két értelemben beszél énről ebben a dimenzióban.³⁴ Egyrészt a mindenkori jelen aktusszférájának *énpólus*aként ragadja meg, másrészt pedig az időbeli genesisében habitualizálódott és énhez kötődött – legtágabb értelemben vett – képességek énjeként, azaz *személy*ként fogja fel. „Énpólus” és „személy” megkülönböztetése révén láthatjuk meg a transzcendentális szubjektivitás legmélyebb rétegéhez való továbblépés lehetőségét.

neratív/történeti – szintjét illetően azonban Husserl kiemeli a *tradícióképzés* lehetőségét. Arra utal, hogy a saját személyünkben megvalósított sajátos értelmű élet az interszjektivitás révén egy megelőző generációktól átvett értelem, életforma saját módunkon való *isméltés*ének lehetőségét rejt magában. Következésképpen saját életformánk továbbadásának – pontosabban majdani lehetséges mások általi átvételének és ily módon való továbbélésének – lehetőségét is. Lásd ehhez például (a filozófia feladateszméje átvételének-áthagyományozásának összefüggésében): *Az új Husserl*. 182–184, ill. 199–201. Ebben a gondolatkörbe tartozik Husserl ismert elgondolása az *értelemalapításról* (*Urstiftung*) és áthagyományozásról is: lásd pl. *Az új Husserl*. 185–201. A későbbiekben visszatérünk a problémára a „halál” husserli megközelítésének metafizikai problémáinál a „lélekvándorlás” és a „lélekfejlődés” kérdését tárgyalva.

³² A transzcendentális „személy” értelmében vett én fogalmához lásd pl. *Az új Husserl*. 157–158.

³³ A primordiális redukció vagy absztrakció husserli leírásában (lásd pl. *Az új Husserl*. 121–122) és gyakorlásában mintha nem mindig lenne világos, hogy Husserl a reduktív mozzanat – az interszjektív kommunikatív normalizáció epokhéjának és ugyanakkor tudatélményeinknek a saját, közvetlen tapasztalatra való visszavezetésének – elsődlegessége mellett milyen értelemben beszél absztrakcióról: a másoktól szerzett tudattartalmainktól való elvonatkoztatást is érti-e ezen, vagy csak a tudatélmény interszjektív oldalától, a tudattartalom interszjektív forrásától való eltekintésről van szó, megtartva magukat a tartalmakat.

³⁴ Lásd például: „Wir operieren hier offenbar mit zwei grundverschiedenen Begriffen von Ich (nachdem schon unterschieden ist konkretes Ich, Monade, und Ichpol als Ich in der Monade)” (Hua XXXIV. 471).

Megjegyzés: A teljes konkrétságában, azaz a habitualizálódott képességek korrelátumaiként szintén habitualizálódott intencionális tárgyakkal és ezáltal végül is az egész környező világával együtt értett személyt Husserl *monásznak* nevezi. Az így értett ének közösségét pedig *monásközösségnek*. A monásközösségben zajló kommunikatív normalizáció révén előálló természetes valóságtudat *világa* pedig, amelyben minden dolog felbukkan számunkra – fontos ezt a belátást mindig szem előtt tartanunk – valójában nem a közvetlen környezet, hanem a mindenkori környező világunkat magába foglaló átfogó horizont.

Én mint személy és a „halál” mint a személyiség végeessége:
belső fenyegetettség, integritásának felbomlása és sajátos természetének korlátozottsága

Mélyebben személyes értelmében a halál problémája akkor merül fel számunkra, amikor jelentését és jelentőségét – azon túl, hogy nem az ember világbeli létezésének végeként fogjuk fel – már nem csak a másokkal alkotott világképző közösségből történő kiszakadásban látjuk. A „halál” értelme ekkor a világvesztésen túl a személyiség halandóságaként tárul fel.

A transzcendentális primordiális szférára átfókuszálva figyelmünket mintegy belső távolságot teremtünk önünk téridőbeli, szociális-kulturális, kommunikatív-interszjektív „felszíni” rétegétől. „Háromdimenziós” létezésünktől gondolatban megfosztva magunkat megmarad azonban számunkra szubjektivitásunk sajátosan „kétdimenziós”, egzisztenciális-primordiális „mély” rétege: én mint a jelenben működő szubjektivitás (*énpólus*) és én – az élettörténetem pusztán szubjektív oldalaként – mint a mindenkori jeleneimben szerzett tapasztalatok habitualizálódásából előálló *személy*.³⁵

Az énpólus először is és közvetlenül a mindenkor éppen most megnyilvánuló személyiségvonásaim (képességeim, érdeklődéseim stb.) énje. Ezek a szerzett tulajdonságaim nem szükségképpen mindig részei a jelenbeli aktuális működésnek. De aktualizálható, újramegjelenthető vonásaim. Meghallok egy autót az utcán. Az észlelés lecseng, (husserli kifejezéssel) retencionálisan egy nullintenzitás felé tart. Képes vagyok azonban felidézni, „újra hallani” emlékezetemben, és persze egy újabb autó zajának meghallására is megmarad a nyitottságom, a képességem. Bár meglehet, aktuális foglatosságomba belemerülve³⁶ még az előbbinél erősebb autózajra sem fogok felfigyelni. Sőt az is többnyire magától értetődő, hogy mai éber állapotom után este alvásba merülve és holnap felébredve ismét csak minden további nélkül képes leszek észlelni az autó zaját.

³⁵ A „transzcendentális személy” fogalmához lásd pl. *Az új Husserl.* 158.

³⁶ Még az is lehetséges, hogy egy emlékebe merülök úgy bele, hogy még akár igen hangos zajokra sem figyelek fel.

A sajátos tartalmaktól tekintünk el, és emeljük ki a primordiális szférában felmerülő probléma általános szerkezeti vonásait. Ekkor a személyiségképződés központi problémájává az *újramegjelenthetőség* (*Vergegenwärtigung*) válik. Ami emlékezősként előfeltételezi a jelenbeli élmény szedimentálódását és azt, hogy az én a jelen énpólusaként képes ismét aktualizálni ezt az énműködést.

A szedimentálódás husserli képe az éber tudat impresszióinak retencionális fázisok sorozatában való nullintenzitás felé haladó leülepedése. Elhal az autó hangja számomra, elájulok, elalszom stb. Csak az éber tudat ezen megszakadásai teszik lehetővé azonban az újrafelidézhetőséget és ennek révén a habitualizációt, valamint a személyiségképződést. Aki örökké ébren, aktuális működésben tartaná minden képességét, az biztosan egészen különlegesen intenzív életet élne, de biztosan nem lenne ember. Az emberi végességgel szembesülünk tehát Husserlnél a szedimentáció-újrafelidézhetőség problémájában. Lényeges, a szubjektivitásunk magyában érvényre jutó végességről van szó és nem a mások halálának külső tapasztalatából adódó tudatról.

Három vonást emelek ki a „halál” jelentését és jelentőségét keresve ezen a szinten Husserlnél. *Először* is (a transzcendentális ego felé polarizálva a problémát) egy sajátos, belső *fenyegetettség*re hívom fel a figyelmet. Ugyanis a mindenkor jelen működésünk, éber tudatunk szempontjából nézve lényeges aszimmetria áll fenn aktuális működésünk énpólusaként való énünk (transzcendentális ego) spontaneitása és a habitualizáció révén képződő – de szedimentálódásából csak az énpólus révén újraaktualizálható – személyiségünk viszonylagos passzivitása, tehetetlensége között. Valahol mindig kérdéses, hogy ha már nem érzékelem és érzem azt, amit az előbb érzékeltem és éreztem, fogok-e és miként újra érzékelni és érezni. Vagy amikor felébredek az alvásból vagy magamhoz térek az ájulásból, ugyanúgy képes vagyok-e mindarra, amire előtte. A halál jelentőségét abban az állandó fenyegetettségben ragadhatjuk meg, hogy nem „ébredünk fel” szedimentálódott, aktuálisan érdeklődéseinket elvesztett és elerőtlenedett állapotunkból. Én mint személy *véglegesen öntudatlanná* válok, kimerülök és végleg „elalszom”.³⁷

Második vonásként (a transzcendentális szubjektivitást *egy én* primordiális szintjén belül tekintve) a *személyiség felbomlásának* állandó lehetőségeként értelmezhetjük a halált: én mint ezzel és ezzel a habitussal bíró, ilyen és ilyen stílusban megnyilvánuló személy megszűnök egzisztálni. Az aktuális élmények szedimentálódása és a szedimentálódott vonások újraaktualizálásának habitualizációs folyamata minden szintjén ki van téve a felbomlásnak. A személyiséget

³⁷ Husserl a „der letzte »Schlaf«” kifejezést használja ezen a ponton, a primordiális szférában a halál értelmezése kapcsán: „Muss es eine allgemeine Ermüdung geben? Muss Erschöpfung und Schlaf kommen? Und schließlich, muss eine Periodisierung nach Wachen und Schlaf einen Limes haben in einem letzten »Schlaf«, dem Tod, in dem die totale Lebenskraft sich erschöpft hat?” (Hua XXXIX. 500.)

kialakító habitualizáció³⁸ sajátos normalizációs folyamatként egyúttal az anomáliákra is nyitott. Valami aktuális újraészlelésének konkordanciáját állandóan fenyegeti a *diszkordancia*. A tapasztalás optimalizálódását – hogy jobban fogjuk fel az adott dolgot – pedig mindig kisiklathatja a *félreértelmezés*. A tipizálódást pedig az *atipikus* elburjánzása lehetetlenítheti el. Végül pedig az énhez kötődést a sajátá válás helyett az *elidegenülés* veszélye fenyegeti. Személyiségünk sokféleképpen eshet szét. A neurotikus zavarok és pszichotikus örületek ismerői bizonyára sokat tudnának erről mesélni. *Ki* volt Hölderlin vagy Nietzsche a megőrülése utáni évtizedekben? Mi most, a gondolatmenet ezen pontján, úgy fogalmazhatunk, hogy a habitualizációs folyamatok zavarai halálunk értelmével mint személyiségünk felbomlásának állandó lehetőségével szembesítenek.

Végül *harmadik* vonásként (mintegy az interszjektív szféra felé polarizálva itt a problémát) az *ismétlés értelmében vett folytatás lehetőségéből* kiindulva a halál egy újabb módon szembesít saját végességünkkel. Saját személyiségemnek az élettörténetem habitualizációs folyamatában való állandó továbbalakulásában önmagamat mint egy másik – korábbi – éneket aktualizálva ismétlem meg és azonosulok vele. Én az vagyok, aki egy másik ént ismétlem: a habitualizáció fentebb jelzett összetett folyamatában itt és most sajátomként élek meg és érvényesítek egy olyan érzést, felfogást, viselkedést vagy törekvést, amelyet egy másik éntől – a saját korábbi éneimtől – veszek át. Az interszjektív kommunikációs normalizáció viszonyaiba helyezve magunkat a már fentebb jelzett tradíció lehetősége nyílik meg. Saját személyiségem – az a stílus, forma vagy értelem, amely érvényesül benne – egy másik személyiségben megnyilvánuló stílus, forma, értelem ismétlése – jóllehet szükségképpen módosult ismétlése – lehet.³⁹ És egyúttal annak lehetősége is, hogy az én személyiségem más által ismételve folytatódjon. Vegyük most azonban figyelembe, hogy – már saját élettörténetemet tekintve is bizonyos fokig, de a mások horizontját tekintve biztosan – az ismételhető személyiségvonások, a megnyíló lehetőségek sokaságával, potenciálisan végtelen horizontjával kerülök szembe. Ekkor az általam ismételve realizálható személyiségvonások végességével, korlátozottságával konfrontálódhatunk. Valamit – vagy akár mennyit – átveve is önmagamtól vagy másoktól még mindig ottmaradnak a nem realizált, jóllehet egyébként esetleg realizálható, lehetőségek. Nem is szólva a még lehetőségként sem felmerülő lehetőségekről.⁴⁰ Úgy is fogalmazhatunk, hogy a halál egy-

³⁸ A habitualizáció „konkordancia–optimalizálás–tipizálás–énhez kötődés” fokozataiban elgondolt husserli koncepciójához lásd Steinbock 1995. 125–170.

³⁹ HuaMAT VIII. 436–437: Husserl tradícióról beszél – nem pusztán ismétlésről tehát –, amely olyan átvétel, öröklés, amely a módosítást is magába foglalja. „Wir stehen in der Tradition, durch Andere werden wir anders, ihr Personales in uns aufnehmend, in uns notwendig umbildend.”

⁴⁰ Itt nem az ismert lehetőségeink által szintén tudott, ámde egyéni, közösségi vagy emberi – aktuálisan vagy általában vett – korlátaink által kizárt lehetőségekre utalok, hanem a nem is ismertekre.

szerre szembesít bennünket az *önmagunkban megvalósított, illetve megvalósítható emberi természet végességével* és a közösségben realizálható emberi természet potenciális végtelenségével.⁴¹

3. A transzcendentális fenomenológiai redukció harmadik lépése és a transzcendentális ego halálának elgondolhatatlansága

A transzcendentális fenomenológiai redukció harmadik lépése a transzcendentális ego eleven jelenéhez

Harmadik lépés: önmagam mint *énpólus* eleven jelenéhez. A fenomenológiai redukció e végső lépésében felfüggesztjük az időbeli nyitottságunkkal összefüggő habitualizálódási folyamat figyelembevételét és ezzel együtt eltekintünk az én mint személy élettörténetileg szerzett tartalmaitól – egész szubjektív környező világotól – is. Ekkor tárul fel számunkra a transzcendentális szubjektivitás legmélyebb rétege: én mint a mindenkor jelenben működő – tehát nem csupán a szerzett, hanem a mindig is meglévő és érvényesülő elemi képességeim – aktusainak *énpólusa*. A redukciós visszakérdezés saját magunkhoz vezet vissza. Azokhoz a legelemibb megnyilvánulásainkhoz, amiként már mindig is voltunk és vagyunk. Amik mindig minden életrezdülésünkben érvényesülnek, és éppen ezért nem is köthetők és rögzíthetők kizárólagosan semmilyen körülhatárolt konkrét időhöz, élményhez vagy folyamathoz. Ugyanakkor szubjektivitásunk, énünk e legelemibb része nem statikus – erre vezet rá Husserl –, hanem sajátos mozgalmasság, dinamizmus, állandó keletkezésben levés jellemzi. Olyan

⁴¹ Ezen a ponton a személyünk végességét illetően másra hívom fel a figyelmet, mint Husserl. Más irányban értelmezek egy husserli felvetést és a „többbetvélés” (*Mehrmeinung*) gondolatát. Husserl a *Miként konstituálódik a folyamatos világ egysége az alvás szüneteinek túl?* címet viselő, 1931 márciusára datált kutatási kézírata (*Az új Husserl*. 115–127) gondolatmenetének egy pontján a „halálnak” (valamint az „alvásnak” és a „születésnek”) mint szemléletileg beválthatatlan lehetőségnek az objektív világ konstitúciójában játszott jelentőségére hívja fel a figyelmet: „Először is meg kell fontolnunk, hogy saját aktualitásom, ébrenlétem köt engem és talán konstitutív módon be is határol [...] Most jött el az ideje annak, hogy a vizsgálatunkba bevonjuk az alvást, a születést és a halált. [...] Vajon a halál a lehetséges szemléletileg beváltható történések egyike ...? [...] Objektív időtérbeliség és világ vajon konstituálódhat-e mindezek nélkül, a halál és a többi pedig vajon a világ véletlenszerű faktikus történései? Furcsa faktumok! Nem a »direkt« saját és közösségi szemléleti képzetalkotással megragadható faktumok végtelenségéhez tartoznak, hanem éppen hogy egyáltalán nem alkothatunk róluk képzetet.” (*Az új Husserl*. 124.) Ugyanezen írás egy következő pontján pedig a „többbetvélés” gondolatát vonja be a magyarázatba: „állandóan különbség áll fenn és különbséget is kell tenni aközött, amit valóban látok, és azon dolgok „végtelen” többletet képező területe között, amelyeket ezzel együtt vélek és ezzel együtt igazolok, ám amelyeket nem látok és tulajdonképpen nem tapasztalok.” (*Az új Husserl*. 126.) A „halál” mint szemléletileg beválthatatlan lehetőség belátását nem az objektív világ konstitúciójának kontextusában, hanem az emberi végességnek az összefüggésében értelmezem.

keletkezésben levés ez azonban, amelyben állandóan mi magunk jövünk létre énként, tudatként. A gondolkodás, a gondolkodó visszakérdezés egy sajátos ön-referenciális végponthoz – vagy inkább saját eredetéhez⁴² – érkezik el itt, amely szétfeszíti a reflexió határait, és tulajdonképpen minden tudatos belátásban való rögzítése (nem is szólva fogalmakban, beszédben történő kommunikációjáról) olyan utólagossággal terhelt, amelyben már mindig is kívül kerülünk ezen az eredeti szférán.

Énünk, szubjektívitasunk forrásának sajátos mozgalmasságát Husserl idő-fogalmakkal törekszik megragadni. A késői korszakában pedig *eleven jelennek (lebendige Gegenwart)* nevezve mélyíti el a már korai időelőadásaitól kezdve fenn-tartott felfedezését a belső időtudat magvának *impreszionális–retencionális–protencionális szerkezetéről*.

Éber életünk sajátos mozgalmasságát Husserl „áramló-álló jelenként”⁴³ ragadja meg, amelyben a tudatosuló alakzat, tárgy „teljesen rejtetten” (uo.), egy tudattalan, passzív, időbeli keletkezésből, „áramlásból” áll elő. Ennek a rejtett, mostbeli keletkezésnek az idői mozzanataira, fázisaira igyekszik Husserl utalni a jelzett hármas szerkezettel. Az eredeti nyitottságunk révén bennünket érő, a tudatküszöböt átlépő *(ős)benyomásokat (Urimpression)*, a *közvetlen, szemléleti megtartás (Retention)*, közvetlen „emlékezés” fázisainak sorozata őrzi meg számunkra. Ugyanakkor pedig konkrét, *közvetlen szemléleti várakozások (Protention)* irányulnak bennünket érinthető benyomásokra – amelyeket aztán ismét, az előzővel összefonódó, összesűrűsödő retencionális fázisok sorozata tart meg számunkra... Ebből a rejtetten állandóan zajló, „álló” háromfázisos struktúrájú dinamizmusból bukkannak fel aztán a számunkra tudatosuló tárgyi mozzanatok.

Az *eleven jelen* új fogalma a késői Husserlnél a belső időtudatnak az énnel való összefüggését emeli ki: az impreszionális–retencionális–protencionális történelemben előálló időbeli „most”-ban mint *legelemibb tárgyképződésben* mi magunk jövünk létre énként önmagunk számára az időben: sajátos *önobjektívációnk (Zeitigung)* megy állandóan végbe. Így keletkezik Husserl meglátása szerint állandóan és teljesen passzív módon énünk, mint minden aktivitásunk ágense, énpólusa.

Az énpólus énjéről szerezhető belátások pedig olyan tisztán énszerű vonások megragadását jelentik,⁴⁴ amelyek aztán a transzcendentális szubjektívitas maga-

⁴² A transzcendentális fenomenológiai redukciónak visszavezetés belátásai és a transzcendentális ego eleven jelenében feltáruló kezdet evidenciája közötti performatív ellentmondást elkerülő összefüggést Husserlnél James Mensch a következőképpen adja vissza: „It is, in fact, possible to see the whole of his argumentation regarding time-consciousness as motivated by the goal of providing an account of our selfhood that justifies itself by including its own possibility. The selfhood, whose temporal constitution Husserl describes, is the same selfhood that is capable of putting forth the arguments that he makes for it. This is because the concepts of thesis and evidence required for such arguments are inherent in the constitutive process that results in this selfhood.” (Mensch 2010. 265–266. Kiemelés az eredetiben.)

⁴³ Lásd például *Az európai tudományok válsága*. 212.

⁴⁴ Ez a *statikus fenomenológia* eljárásaiban feltárható *eidosz ego*.

sabb rétegeiben – a belső élményfolyam monadikus énjében és a monásközösség énjében –, illetve természetes gondolkodásunkban *a priori* jelleggel szűkségképpen mindenhol érvényesülnek és semmilyen körülhatárolható időben és térben sem lokalizálhatók kizárólagosan.

Én mint az énpólus eleven jelene és a transzcendentális ego halálának elgondolhatatlansága

Tegyük meg a harmadik lépést is a transzcendentális szubjektivitás feltárásában. Függesszük fel a belső időben való személyiségképződés szempontját. Azaz tekintsünk el a szedimentáció és újramegjelenítés egész dimenziójától. Ekkor tisztán az énpólus (a transzcendentális ego) impresszionális–retencionális–protencionális szerkezetű áramló-álló eleven jelenére fókuszálunk.

„A transzcendentális én nem halhat és nem születhet meg” – fogalmaz Husserl nemegyszer.⁴⁵ E kijelentéseket olvasva félreértés lenne halhatatlan lélekre, valamilyen örökkévaló testi létezőre, netán nem időbeli vagy időfeletti entitásra gondolni. Az ilyen elképzelések olyan időfelfogásokat feltételeznek, amelyek inadekvátak a transzcendentális ego időiségét tekintve. A transzcendentális szubjektivitás legbelső magvára vonatkozóan sem a halálnak az interszubjektív téridőbeli világban való létezéssel, sem pedig a belső időbeli szedimentációval összefüggő jelentései nem lehetnek érvényesek.

Husserl voltaképpen arra hívja fel a figyelmet, amikor a transzcendentális én halálának „elképzelhetetlenségéről”, „elgondolhatatlanságáról”⁴⁶ ír, hogy a halál elgondolásával vagy elképzelésével a jövőhorizont megszűnését feltételezzük, miközben magában ebben a gondolatban vagy elképzelésben érvényesülő énpólus eleven jelenében is – miképp minden gondolkodásban és elképzelésben – állandóan jövőhorizontok nyílnak. Minden éppen zajló tapasztalás feltételez megelőző és követő belső időbeli tapasztalatokat: előfeltételezi magát a belső idő állandó áramlását: az impresszionális–retencionális–protencionális struktúrát. Következésképpen nem lehetséges performatív önellentmondás nélkül olyan jövőbeli pillanatot elgondolni, amely valamiféle „utolsó pillanata” lehetne az életnek. Tudatos szubjektumként nem juthatunk túl saját végünkön. A gondolkodáson belül – minden tudatműködést értve most ezen – elgondolhatatlan a gondolkodás megszűnése, „halála”: az impresszionális–retencionális–protencionális eleven jelen struktúra kiiktatódása. Áramló-álló szerkezet ez. Rögzíthető határok nélküli nyílt végtelen.

⁴⁵ Hua XI. 379–381; Hua IV. 103; Hua XIV. 156–157; Hua XV. 609; Hua XXIX. 332–333; Hua XXXIV. 471; Hua XLII. 151.

⁴⁶ „Aber es (ist) schon vorauszusehen, dass 'Sterben' mit der 'Udenkbarkeit', Unvorstellbarkeit des Aufhörens eines transzendentalen Seins verträglich sein muß.” (HuaMAT VIII. 97.)

Lépjünk tovább e sajátos „fenomenológiai immortalitást”⁴⁷ illető belátás fontos következményéhez. Mintegy „visszafordulva” a magasabb szubjektív-társrétegek felé azt fogalmazhatjuk meg, hogy csak ezen a legbelső szubjektív magon kívüli szubjektív-társrétegekben és *magát ezt a magot előfeltételezve* válik lehetségessé a halálnak jelentést adó tényezők – határok, szünetek, törések, véges lehetőségek sít. – elgondolása. Éppen e belátás világít rá a transzcendentális én halhatatlanságának paradox jelentőségére: számunkra mint személyek, mint énközösségbeli ének és mint egy világban létező emberek számára csak e sajátos halhatatlanságot előfeltételezve válik lehetségessé halandóságunk megközelítése.

III. A TERMÉSZETES BEÁLLÍTOTTSÁG MINT TRANZSCENDENTÁLIS FENOMENOLÓGIAILAG KONSTITUÁLT NÉZŐPONT ÉS A „HALÁL” MINT AZ OBJEKTÍV IDŐ TAPASZTALÁSÁNAK LEHETŐSÉGFELTÉTELE

1. A természetes beállítottság mint transzcendentális fenomenológiaiag konstituált nézőpont

Most helyezkedjünk vissza ismét a természetes szellemi beállítottságba. Úgy azonban, hogy tartsuk meg bizonyos módon a belső reflektáltságunkat. Tehát oldjuk fel a fenomenológiai epokhében kialakított figyelmi állapotunkat, amelyben felfüggesztettük a léttelezéseket, a világba való naiv belefeledkezést. Ugyanakkor egyrészt őrizzük meg azokat a bonyolult rétegzettségű belátásokat, amelyeket az epokhében végbevitt redukciós visszakerdezésben, illetve értelemkonstitúcióban szereztünk. Másrészt pedig – és ez a döntő – legyünk továbbra is készek arra természetes életvezetésünk során, hogy újra és újra ismétlődően az epokhé reflektáltságát kialakítva foglalkozunk a számunkra adódó dolgokkal. Az *epokhé* – a léttelezések felfüggesztésének – *habitualizálása* így mindig elevenen tarthatja azt a belátásunkat, hogy a léttelezéseket – beleértve önmagunk emberként való létezésének tudatát is –, a természetes beállítottságnak a dolgok és a világ objektív létezésére vonatkozó alapmeggyőződését

⁴⁷ Anthony J. Steinbock használja a „phenomenological immortality” kifejezést (Steinbock 2017. 21) Husserl „születéssel” és „halállal” kapcsolatos elgondolásainak generatív fenomenológiai szempontú elemzésében (Steinbock 2017. 21–35). Husserl természetesen hangsúlyozza, fontos mindig szem előtt tartanunk, hogy a transzcendentális ego halhatatlanságának fenomenológiai problémáját ne keverjük össze az ember „halhatatlanságának” félrevezető feltevésével: „Der Mensch stirbt notwendig. [...] Aber das transzendente urchimliche Leben [...] ist »unsterblich«, weil das Sterben dafür keinen Sinn hat etc.” (Hua XXIX. 338. A szöveghelyet lásd bővebben alább a 60. lábjegyzetben.)

éppenséggel az interszubjektív kommunikatív normalizáció alakítja ki. Másként megfogalmazva: a fenomenológiai reflexióban felmutathatóan világban létező emberként a transzcendentális szubjektivitás önobjektívációja vagyunk.⁴⁸

2. A természetes beállítottság mint transzcendentális fenomenológiailag konstituált nézőpont és a „halál” mint az objektív idő tapasztalatának lehetőségfeltétele

Természetes szellemi beállítódásunkat transzcendentális fenomenológiailag konstituált szemléletmódként értve lehetőségünk nyílik egyrészt arra, hogy tisztázzuk a „halál” felfogását a természetes beállítottságban alapvetően jellemző kétértelműséget. Másrészt pedig arra is, hogy felmérjük a „halál” megértése interszubjektív forrásának jelentőségét.

Láttuk, hogy amikor a természetes beállítottságban a halált világbeli eseményként fogjuk fel,⁴⁹ akkor összemossuk a saját, közvetlenül tapasztaló perspektívánkat mások csak közvetetten adódó perspektívájával. Az epokhén *belülről* – azaz transzcendentális szempontból – megvilágítva ezt az összemosást úgy fogalmazhatunk, hogy tapasztaló perspektívánkban nem differenciáljuk saját szubjektivitásunk interszubjektív, illetve személyes/monadikus (és az énpólust képző) dimenzióit. Éppenséggel ellenkezőleg: feloldódunk az interszubjektív konstitúcióban. Ekkor pedig önmagunkat mint a világban létező embert is pusztán az interszubjektív konstitúció perspektívájába helyezzük és már tulajdonképpen eleve az általában vett „mások” felől látjuk. Így aztán mások halálának felfogása mintegy magától értetődően azonosul a „saját” halálunk megértésével. A „halál” olyan történészként jelenik meg a világban, amikor is a test tapasztalása megváltozik. A test – még ha eleven testnek látszik is még – elveszíti „a beleérzés lehetőségfeltételeit”, és többé már „nem egy lélek kifejeződése”.⁵⁰

Ezen a ponton pedig – úgy látom – a halál fenomenológiai elemzésének egy olyan újabb értelme tárul fel, amellyel egyben bezárhatjuk gondolati utunk körét. Visszaérkeztünk kiindulópontunkhoz: a természetes szellemi beállítottság objektív téridőbeli haláltapasztalatához – immár azonban lehetőségünk nyílik

⁴⁸ „tehát minden embernek megvan a maga »transzcendentális énje«: de nem mint lelke reális része vagy rétege (ami képtelenség volna), hanem amennyiben az ember a szóban forgó transzcendentális én fenomenológiai önreflexióban megmutatható önobjektívációja.” (*Az európai tudományok válsága*. 233.)

⁴⁹ A „halál” mostani nézőpontunkból való megközelítéséhez lásd pl. a *Weltleben und Sterben der menschlichen und transzendentalen Subjektivität* (Hua XXIX. 323–338) címet kapott szöveget, amely a *Die anthropologische Welt* című – 1936 augusztusában, a *Válság-könyv* befejező részeitnek gondolatkörében keletkezett – írás része.

⁵⁰ „Den Tod kann niemand an sich erfahren – aber wie erfährt er ihn an anderen? Der Leib stirbt, der Leib verändert sich körperlich so, daß er die Bedingungen der Möglichkeit der Einfühlung aufhebt. Was dazu gehört, daß er nicht mehr, selbst wenn er äußerlich noch wie ein Leib aussieht, nicht mehr (ein) seelisches Sein ausdrückt.” (Hua XXIX. 332.)

a transzcendentális fenomenológiai eredetektől megérteni azt. A „halál” természetesen beállítottságbeli tapasztalatát közelítsük meg most tehát az epokhén belülről: önmagunkat és világbeli tapasztalatainkat a transzcendentális szubjektivitás konstitúciós teljesítményeként látva. Ekkor érthetjük meg megfelelően Husserl formulaszerű meghatározását: a „halál a transzcendentális ego kiválása emberként való önbjektívációjából”.⁵¹

⁵¹ „[I]st der Tod das Ausscheiden des transzendentalen Ego aus der Selbstobjektivation als Mensch” (Hua XXIX. 332).

Husserl a halál idézett, formulaszerű meghatározását Heidegger felfogásával szembeállítva fogalmazza meg. Az alábbi megjegyzést teszi: „Die blendenden, tiefsinnigen Weisen, in denen Heidegger mit dem Tode umspringt, wird sich der Tod schwerlich gefallen lassen. In der echten, der in der transzendentalen Reduktion begründeten Phänomenologie, in der Phänomenologie aus den absoluten Evidenzquellen (in denen alle objektiven Evidenzen zu Gegenständen absoluter subjektiver Evidenz werden) ist der Tod das Ausscheiden des transzendentalen Ego aus der Selbstobjektivation als Mensch.” (Hua XXIX. 332.)

A „halál” husserli, illetve heideggeri felfogását illetően két kutató észrevételeit emelem ki. James Dodd arra a különbségre mutat rá, amelyet az idő eksztatikus karaktere játszik Heidegger, illetve Husserl halálértelmezésében. Meglátása szerint ugyanis Husserl minimalizálni törekszik a halál konstitutív szerepét az idő eksztatikus jellegére nézve. Ezáltal azonban Heidegger szemében – mondhatni – éppen a lényeket téveszti el. Heideggernél ugyanis – mint tudjuk – a halálba való előrefutás nyitja meg az idő eksztatikus karakterét és teszi lehetővé az egzisztencia sorsszerű történést, s így a tulajdonképpeni létezést. A tulajdonképpenség e döntő szerepéhez kötődik Dodd másik meglátása: a halál jelentőségének hangsúlyozása Heideggernél nem az idő szigorúan vett fenomenológiai elemzéséből ered, hanem azon *kívülről*, az autenticitás problémájából következik. (Dodd 2010. 68.)

Még két vonást tennék hozzá Dodd észrevételeihez. Először is abból következően, hogy Heideggernél az autentikus vagy sajátlagos egzisztálás (*Eigentlichkeit*) a vezető szempont – amelyből eredően felfogását a sorsválasztás *eseménykarakteré* és a Dasein lehetséges *egészváltának* problémája jellemzi –, a husserli elemzés szempontjából nézve a heideggeri megközelítés a transzcendentális szubjektivitás – transzcendentális ego és transzcendentális interszubjektivitás közötti – „középső” rétegében, a *személy* szintjén értelmeződik. Ezen túlmenően pedig úgy is fogalmazhatunk, hogy a halál autenticitással összefüggő jelentősége Heideggernél *bizonyos fokig interszubjektív* jelleget is ölt, amennyiben a „történelmi sors” révén az egyéni sors az aktuálisan együtt élő generáció sorsává is válhat: „Ha azonban a sorsszerű jelenvalólét mint világban-benne-lét lényegszerűen a másokkal való együttlétben egzisztál, akkor történése együttes-történe, és mint *történelmi sors* határozódik meg. Ezen a közösség, a nép történetét értjük. [...] A jelenvalólét sorsszerű történelmi »nemzedékében« és nemzedékével alkotja a jelenvalólét teljes, tulajdonképpeni történést.” (Heidegger 2019. 415–416. Kiemelés az eredetiben.)

Saulius Geniasus a Husserl és Heidegger által a halál fenomenológiai megközelítésében követett stratégiáknak a *végesség* szempontjából tekintett különbségére hívja fel a figyelmet. Úgy látja, annak ellenére, hogy Husserlnél a végesség problémája nem válik olyan kifejtetté, mint Heideggernél, mégis a husserli megközelítés bizonyos szempontból kedvezőbb. A heideggeri (és a levinasi) megközelítés ugyanis abba a stratégiába illeszkedik, amely éles különbséget tesz a végességünket illetően a személyes és az interszubjektív tapasztalatok között. Majd ezen az alapon előnyben részesíti valamelyiket és arra alapozza a halál megfelelőnek vélt megértését, egyúttal a másik tapasztalatot – leértékelve – nem megfelelő megismerési forrásnak tekinti. Geniasus szerint viszont erősen kétséges, hogy a halálfenomén maga ilyen megközelítési stratégiát hív. A husserli elemzések perspektívájából nézve a heideggeri stratégia „inkább leszűkíti” („rather restricts its manifestation”, Geniasus 2010. 79) a fenomén megközelítését. Meglátása szerint ugyanis a husserli megközelítés nem követeli meg, hogy válasszunk végességünk két – személyes, illetve interszubjektív – forrása közül, hanem in-

A korábbiakban már számot vetettünk az önobjektívációs világkonstitúcióból való kiválásként felfogott halál különböző jelentésmozzanataival a transzcendentális szubjektivitás három rétegéhez kapcsolódóan. Most azonban – a természetes beállítottság nézőpontjához a transzcendentális konstitúció felől visszatérve – lehetőségünk nyílik egy újabb jelentésréteg feltárására. A természetes beállítottság objektivitástudatát – a dolgok és a világ tudattól független létezésére vonatkozó alapmeggyőződését az objektív idő tekintetében – a mások halálára vonatkozó tapasztalat felől világíthatjuk meg transzcendentális szempontból.

Megérthetjük, hogy mindebben a halálról való tapasztalatunk interszubjektív forrása lényeges szerepet játszik.⁵² Nélküle nem volna számunkra megérthető, hogy „az idő miként terjed túl saját primordiális tapasztalataim határán”.⁵³ Saját primordiális tapasztalataim többféle módon szembesíthetnek személyiségem felbomlásával. Saját szubjektivitásom, életem elemi magjában, a transzcendentális egóm eleven jelenében – amely minden lehetséges tapasztalásom feltétele – azonban saját halálom és egy rajtam túlterjedő idő megtapasztalása elgondolhatatlan. Csak a halál – valamint a születés és az alvás – *szükségszerű* világbeli előfordulása⁵⁴ teszi lehetővé, hogy a másoktól származó tapasztalatok radikálisan elválaszthatók legyenek a sajátjaimtól. És csak ez a radikális elválasztás teszi megérthetővé számomra egy olyan – tőlem független, számomra objektív – idő és világ mások általi tapasztalásának – és számomra való közvetítésének – lehetőségét, amely meghaladja saját tapasztalataim körét: amely már folyt a születésem előtt, folyik akkor is, amikor én alszom, és folytatódik majd halálom után is.⁵⁵

kább olyan megközelítést jelent, amely „mindkét forrást magában foglalja” („incorporate both resources”, Geniusas 2010. 80) és ezért „hosszú távon a husserli álláspont előnyösebbnek bizonyulhat” („in the long run, the Husserlian standpoint could prove advantageous”, uo.).

⁵² „[A] halál és a többi pedig vajon a világ véletlenszerű faktikus történései? [...] az ilyen sajátos véletlenek és konstitúciójuk azt a kérdést, azt a nagy talányos kérdést vetik fel, hogy miként tud teljesen konstituálódni a világ, a valóságos világ, amely számunkra valóságosan érvényes, illetve hogy a szemléleti adottságban beálló törések és ezek a furcsa történések mit jelentenek a véglegesen teljes világkonstitúció számára?” (*Az új Husserl.* 124–125.)

⁵³ „[H]ow time can extend beyond the limits of my own primordial experience” (Geniusas 2010. 83).

⁵⁴ „Es muss gezeigt werden, dass Geburt und Tod als konstitutive Vorkommnisse für die Ermöglichung der Weltkonstitution – oder als Wesenstück für eine konstituierte Welt gelten müssen, bzw. Generativität mit Geburt und Tod. [...] Solange »fremde« Erinnerung in Deckung ist mit möglicher eigener Erinnerung, solange meine Erinnerung nur die Grenze hat des Vergessens, mein Unvermögen der Erinnerung bloss Vergesslichkeit ist, [...] Nun tritt aber in die Erfahrung dieser Stufe neu ein als sinnbildend für Menschen und Welt der Tod und die Geburt. Die Zukunftsgewissheit vom eigenen Sein als weltlebender Mensch unter Menschen und vom Sein eines jeden Anderen bekommt eine unüberschreitbare Grenze und ebenso korrelativ die Erinnerungsgewissheit vom menschlichen Vergangensein und Menschen in Weltleben. Aber nun gilt es, Welt und Geburt und Tod (also Generativität) erstlich in Wesensbeziehung (zu) setzen, aufzuzeigen, wiefern das nicht ein Faktum ist, inwiefern eine Welt und Menschen ohne Geburt und Tod undenkbar sind.” (Hua XV. 171–172.) Lásd még ehhez pl.: HuaMAT VIII. 417–430. (magyarul: *Az új Husserl.* 113–127) és 435–443.

⁵⁵ „Ha felébredek és ugyanazt a környezetet találom, ugyanazt a szobát, ugyanazokkal a dolgokkal, ugyanazt a vasúti fülkét stb., akkor ez az Ugyanaz már az alvásszüneteken túli foly-

IV. AZ OBJEKTÍV IDŐ ÉS AZ EGYETLEN VILÁG KONSTITÚCIÓJÁNAK MAGASABB, KÖZVETETT INTERSZUBJEKTÍV DIMENZIÓI ÉS A „HALÁL” MINT METAFIZIKAI KONSTRUKCIÓS-SPEKULATÍV PROBLÉMA

*1. Valóságtudatunk magasabb, közvetett interszubjektív összetevői és az egyetlen világ konstrukciója*⁵⁶

Kommunikációs közösségünkben kialakult valóságtudatunkhoz az is hozzátartozik, hogy életvilágunk *egy*⁵⁷ életvilág, világfelfogásunk *egy* világfelfogás, amely a *saját jelenlegi* kulturális világunkat alkotja. Tehát amely saját, honi világunkként szemben áll *sok más idegen* kultúrával, és amely jelenlegi világunkként *történetileg* bontakozott ki a korábbi generációk életéből, elődeink történelmi életvilágai-ból. A saját valóságfelfogásunkból kiinduló interkulturális és generatív-történeti világkonstitúció egy potenciálisan végtelen kiterjesztési problémaként jelenik meg. Husserl ezen a ponton látja megközelíthetőnek és feltárhatóknak valóságtudatunk végső értelmi összetevőit. Azt ugyanis, hogy a különböző kulturális és történeti életvilágok ugyanazon és egyetlen világhoz tartoznak. *Az egyetlen világ* regulatív eszméje bontakozik ki teleologikusan az egymással összefonódó interkulturális és történeti kiterjedési folyamatban.

Itt olyan problémákról van szó, amelyek nem adódhatnak közvetlenül szemléleti módon, ezért meghaladják a közvetlen evidenciák felmutatására támaszkodó fenomenológia határait. A fenomenológia ezen a ponton sajátosan konstruktív, illetve spekulatív jelleget ölt. Továbbra is a szemléleti tapasztalatokra támaszkodik, amennyiben a szemléletiség *határán* megmutatkozó jelenségek-ből indul ki és ezektől *motiváltan* bocsátkozik szükségszerűnek bizonyuló konstrukciók megalkotásába.⁵⁸ Husserl ezen a ponton látja feltárhatóknak a fenome-

tatódásra is utal, és pedig az éber tapasztalat folytatódásának értelmében? Előre sejtjük, hogy itt genezisről van szó, amely az idegentapasztalaton keresztül vezető utat járja [...] az alvásszünet a tapasztalás szünete, melyben a tapasztalatok által tapasztalt objektív dolgok mégsem tűnnek el. Hogyan válik tehát az alvásszünet egy téridőien reális szakasszá számomra, mely a világ egy olyan területét jelenti, melyet nem ismerhetek meg az alvás során. Ehhez hasonlóan – és szerintünk erre így kell tekinteni – a születés az élet (a tudatélet) egy olyan kezdete, mely egy azelőttel, egy korábbi idővel bír, ám olyan idővel, melyet a születéssel létrejövő ember már nem tapasztalhat meg, nem tapasztalt és nem is nem emlékezik rá vissza. Hasonlóképpen van ez a halállal is.” *Az új Husserl.* 116, ill. 121.

⁵⁶ E témákhoz részletesebben a szerzőtől: Toronyai 2002a; 2004; 2008.

⁵⁷ „[A]z első, interszubjektív, éber konstitúció ismét csak a primordiális világ egy új, alsóbb fajtáját szolgáltatja, viszont ebben fundálódik a konstitúció egy magasabb foka (ahogy korábban az immanens másik konstitúciója adta az áthidaló elemet stb.). Az utóbbi konstitúció áthidaló elemeit a születés és a halál (a generatív szféra) jelentik.” (*Az új Husserl.* 125.)

⁵⁸ A „konstruktív fenomenológia” problémájához lásd Fink *Hatodik kartezianus elmélkedését* (*Az új Husserl.* 133–147, különösen 136); a problémát részletesen tárgyalja Marosán 2020. 334–368.

nológia metafizikai dimenzióját.⁵⁹ Ennek részeként a „halál” problémájának husserli megközelítése is egy – a fenomenológiailag feltárható személyes, illetve interszjektív fogalmi réteget meghaladó – metafizikai dimenzióba kerül.

2. A „halál” mint metafizikai konstrukciós probléma

„Az ember nem lehet halhatatlan. Az ember szükségképpen meghal. Az embernek nincs világbeli preegzisztenciája, a téridőbeli világban semmi nem volt korábban és nem is lesz semmi azután. A transzcendentális eredendő élet, a végső világalkotó élet és ennek végső énje azonban nem állhat elő a semmiből és nem mehet át a semmibe, »halhatatlan«, mert rá vonatkozóan a halálnak nincs értelme stb.”⁶⁰ Husserl a *lélek halhatatlanságának* hagyományos metafizikai témáját⁶¹ a szemléleti evidenciákra támaszkodó fenomenológiai megközelítés határán való túllépés gondolati horizontján vázolja fel. A kérdéses transzcendencia azonban *nem* az objektivitás, a létezők – a létező embereken és dolgokon túli – egy újabb szintjének konstruálását jelenti nála. Nem egy másik világba lépünk át. Sokkal inkább saját világunk, saját valóságfelfogásunk olyan, végső összetevőinek feltárásáról van szó, amelyek – jóllehet nem szemléletesek, mégis – lehetséges tapasztalásaink értelmi előfeltételeit fejezik ki.

⁵⁹ A késői, a *Kartezianus elmélkedések* Husserlje a lét végső ismeretének eredeti értelmében vett metafizikát mint „első filozófiát” illetően azonban élesen elválasztja saját a „fenomenológia tisztán intuitív, konkrét, s ráadásul apodiktikus módszere” révén nyert – belátásait a „történetileg elfajult metafizika” „metafizikai kalandjaitól” és „spekulatív szertelenségeitől”, leszögezve ezért, hogy „a kifejezés szokásos értelmében mégsem metafizikáról van itt szó” (Husserl 2000. 156). Husserl tehát azáltal kíván alternatívát nyújtani a tradicionális metafizikával szemben, hogy következetesen ragaszkodik a gondolkodás konkrét, intuitíve bizonyító menetéhez még a belátás legvégső pontjain: a lét végső ismeretét illetően is. Metafizikai konstrukcióinkat szemléleti evidenciáknak kell motiválniuk és azokhoz kell visszakanyarodniuk, bennük felfedezhetőnek kell lenniük. Elveti tehát a gondolkodás azon „szertelenségeit”, amelyek révén a még intuitíve megragadható elemi adottságokból mintegy „kiugorva” valamilyen magyarázó első okot vagy alapelvet találva számukra spekulatíván megokoljuk és levezetjük őket. A hagyományos metafizika szemlélettől elrugaszkodó „szertelenségeivel” szembeállított fenomenológiai metafizika mint új első filozófia problémájának mértékadó tárgyalásához lásd Tengelyi 2014. Husserl metafizikával kapcsolatos elgondolásaihoz lásd még: Marosán 2020. 334–368. és Schwendtner 2008. 230–243.

⁶⁰ „Der Mensch kann nicht unsterblich sein. Der Mensch stirbt notwendig. Der Mensch hat keine weltliche Präexistenz, in der zeit-räumlichen Welt war er früher nichts, und wird er nachher nichts sein. Aber das transzendente urtümliche Leben, das letztlich welterschaffende Leben und dessen letztes Ich kann nicht aus dem Nichts werden und ins Nichts übergehen, es ist »unsterblich«, weil das Sterben dafür keinen Sinn hat etc.” (Hua XXIX. 338.) Lásd még ugyanehhez pl. Hua XV. 610.

⁶¹ Husserl ugyanebben a problémaösszefüggésben értelmezi a *metaphysica specialis* másik két nagy témáját: a *világ*, illetve *isten* problémáját is. Lásd alább, illetve Schwendtner Tibor és Marosán Bence Péter – már korábban is említett – elemzéseit (Schwendtner 2008. 230–243; Marosán 2020. 334–368).

A „halál” (valamint a születés, az alvás stb.) természetes beállítottságbeli felfogását transzcendentális szempontból konstituálva a „halál” mint világbeli történés a transzcendentális ego kiválásának bizonyult emberként való önobjektívációjából. A transzcendentális szubjektivitás önobjektívációja pedig a transzcendentális interszubjektivitás kommunikatív normalizációs világképzési folyamatoként mutatkozott meg. Nos, valóságfelfogásunk elemi értelmi mozzanata, hogy tapasztaló életünk szünetelése vagy megszűnése nem jelenti a világ és az élet megszűnését. A transzcendentális interszubjektív világképzés folyamata állandóan zajlik tovább.

Husserl a metafizikai problémákat erre a – szemléleti, „testi”, evidenciákon túllépő, ámde arra visszavonatkoztatott – transzcendentális világképző interszubjektivitásra (pontosabban monadikus interszubjektivitásra) vonatkoztatva értelmezi. Az eredetien adó szemléletre támaszkodó fenomenológiai megközelítésen való túllépés első gesztusa abban áll, hogy Husserl – az éber, tapasztaló tudat szünetelésére, illetve megszűnésére tekintettel az alvásban, ájultságban, születésben és meghalásban – a transzcendentális, monadikus interszubjektivitást éber *és alvó* monászok rendszereként fogja fel. A monászok ekkor voltaképpen olyan *funkciókként* értelmeződnek,⁶² amelyek – éberré válva valakiben – *ugyanakként* tudnak felfogni valamilyen világbeli dolgot.⁶³ Ez az „ugyanaz” mint interszubjektív közösség válik azon funkcióvá, amely fennmarad – alvó vagy éber módon – az interszubjektív monázközösség állandóan zajló világképző folyamatában. Ebben az értelemben foghatjuk fel – véleményem szerint – „transzcendentális szubsztanciaként” a monászokat és a monadikus interszubjektivitást⁶⁴ és ebben ragadhatjuk meg a *lélek halhatatlanságának* husserli értelmét is.

Ugyanez a gondolati konstrukció képezi aztán annak lehetőségfeltételét is, hogy más kulturális, illetve történeti világokat *ugyanazon egyetlen világhoz*, ugyanazon valósághoz tartozónak tapasztalhassunk. *Az egyetlen világ, az egyetlen valóság* tapasztalatának lehetőségfeltételeiként tárulnak fel Husserlnél a hagyományos metafizika *lélek–világ–isten* eszméi a monadikus interszubjektivitásra vonatkoztatva. A *lélek* mint a tapasztalás funkcióit hordozó monadikus szubsztancia. A *világ* mint minden létezőnek a monadikus interszubjektivitás állandóan

⁶² „Aber unsterblich ist der Mensch [...] insofern als in seiner Monade die ganze »Erbschaft«, die er in sich birgt, aller seelische Erwerb in ihm latent erhalten bleibt und besondere Funktionen mitübt” (Hua XV. 610). A monászok funkcionális egységekként való értelmezéséhez lásd még Marosán 2020. 358–360. Értelmezésem szerint ilyen *funkcióvá* válhat bármely kommunikálható – verbálisan vagy nemverbálisan, tudatosan vagy tudattalanul megosztható – szubjektív állapot és érzés, szándék és törekvés, elképzelés és gondolat.

⁶³ Például a rég meghalt rokonomtól örökölt szekrény valamiként az ő számára és az én számomra is ugyanazon szekrény. Vagy alvásból való felébredésem után is ugyanazon szekrénynek látom.

⁶⁴ „A monászok transzcendentális szubsztanciák, transzcendentális állapotidőiségükre [*Zustandszeitlichkeiten*], életükre vonatkoztatva. Azonban csak a specifikus élet, amely elvilágiasodott, tartalmaz személyes egységeket.” HuaMAT VIII. 176, Schwendtner Tibor fordítása (Schwendtner 2008. 236).

zajló valóságképző működésében rejlő horizontja. *Isten* mint a monadikus interszubjektivitás valóságképző működésében benne rejlő teleológiát – az egyetlen világot – kibontakoztató *entelekheia*.⁶⁵

Úgy látom, hogy végső fokon a világot a monászegészen keresztül átható, teleologikusan egységesítő isteni entelekheia gondolati horizontján válnak érthetővé Husserlnek egy sajátos *lélekvándorlásra*, illetve *lélekfejlődésre* vonatkozó felvetései is:⁶⁶ „talán minden monásznak sok egyedi élete van, ahol még a »lélekvándorlás«, a transzcendentális »fejlődés« leibnizi gondolata is elgondolható lenne”.⁶⁷ A transzcendentális interszubjektivitás funkciócentrum monászhai ébrednek fel, kapnak „testet”, születnek meg mindig újra és újra, mikor például valaki megtanul – mondjuk – repülőgépet látni, vagy – tegyük fel – elkezd filozofálni, vagy egyáltalán beszélni vagy gondolkodni, vagy bármilyen élőlényben megszületik bármilyen elemi, megosztható szubjektivitás. Ennyiben azonosulunk korábban élt emberekkel, lényekkel, illetve élnek ők – pontosabban a realizált funkció – tovább bennünk és majd másokban is.

Az így elgondolt „lélekvándorlás” ugyanakkor magában rejti a transzcendentális „lélekfejlődés” lehetőségét is. Husserl így fogalmaz: „A szokott értelemben tehát a halhatatlanság lehetetlen. Azonban halhatatlan az ember, mint minden monász, halhatatlan az ő részesedése az istenség önrealizációs folyamatában, halhatatlan az ő előrehaladása minden valódiban és jóban.”⁶⁸ A szóban forgó „részesedés” és „előrehaladás” az istenség önrealizációs folyamatában (mint „valódiban és jóban”) – ahogy a szöveg következő mondata is utal rá⁶⁹ – abban ragadható meg, hogy emberként realizálunk bizonyos funkciókat a monászhban számunkra örökségként már benne rejlő, mások által már korábban megszerzett lehetőségekből.

Ugyanez a gondolat mutat rá a „lélekfejlődés” lehetőségére is: nemcsak realizálhatunk már megszerzett lehetőségeket, hanem mi magunk is létrehozhatunk újakat, amik beiktatódnak a szerzemények közé. Ugyancsak az egész világot

⁶⁵ „Gott ist das Monadenall nicht selbst, sondern die in ihm liegende Entelechie, als Idee des unendlichen Entwicklungstelos...” (Hua XV. 610).

⁶⁶ Ugyancsak az isteni entelekheia horizontján érthetők meg *végső fokon* Husserl *történetiségre* vonatkozó elgondolásai is: „A történelem az abszolút lét nagy faktuma; és a végső kérdések, a végső metafizikai és teleológiai kérdések megegyeznek a történelem abszolút értelmére vonatkozó kérdésekkel.” Hua VIII. 506. Marosán Bence Péter fordítása (Marosán 2020. 161). *Az értelemalapítás–értelemrögzítés–értelemáthagyományozás–újraalapítás–rögzítés–át-hagyományozás... tradícióképzési* folyamatát is érdemes ebből a végső metafizikai horizontból interpretálni Husserlnél.

⁶⁷ HuaMAT VIII. 177. Schwendtner Tibor fordítása (Schwendtner 2008. 236).

⁶⁸ Hua XV. 610. Schwendtner Tibor fordítása (Schwendtner 2008. 236).

⁶⁹ Az előző szöveg a következő – a „lélekvándorlás” és „lélekfejlődés” gondolatát egyszerre kifejező és árnyaló – mondattal zárul: „Unsterblich ist er auch, insofern als in seiner Monade die ganze »Erbschaft«, die er in sich birgt, aller seelische Erwerb in ihm latent erhalten bleibt und besondere Funktionen mitübt, obschon nicht in der vollen Weckung, die Selbstidentifikation ermöglicht mit dem früher lebenden Menschen, in der Harmonie der Gotteswelt.”

egységesítő isteni entelekheia horizontján érthető meg *végző fokon* Husserl *történeliségre* vonatkozó elgondolásai is. Husserl az *organikus történeliség*, a filozófiával megszülető *egyetlen világ* gondolat kibontakozása, valamint *a filozófia fenomenológiává történő átalakulása* három szintjén értelmezi a történelmet.⁷⁰ Az egyetlen világ pusztán spekulatív-metafizikai gondolata a filozófia fenomenológiává történő átalakulása révén válik – válhat generációk előrehaladó gondolati munkájával – spekulatív gondolatból a valóságos tapasztalást ténylegesen átható tényezővé. Az organikus történelem nem tudatosan irányul a világegészre, a filozófiai célélet igen, ámde az emberiség többi része csak annyiban, amennyiben a filozófia teret nyert az organikus fejlődésben. A fenomenológia mint *tudományos* filozófia átfogóan és *részleteiben* is⁷¹ átlátott rendszeres, egyetemes összefüggés egységében ragadja meg *kinek-kinek* a tényleges tapasztalatából kiindulva a világot. Tehát a fenomenológia révén egyfelől *mindenki* saját akarati döntésén keresztül részesévé válhat a világegész történelmi alakításának, egyben részesülhet e sajátos filozófusi „önmegváltás” útján az istenség önrealizációs folyamatában.⁷² Másfelől pedig a *tudományok reintegrálása* a fenomenológiai filozófia rendszerébe arra kínálna esélyt, hogy az egész szellemi élet – generációk során áthúzódó munkával⁷³ – a fenti cél által áthatottá váljon. Husserl reményei szerint a fenomenológia ezen az úton teheti „az emberiség funkcionáriusaként”⁷⁴ tudatosan akarttá és bontakoztathatja ki a valóságot átható isteni entelekheiat.

A halál husserli fenomenológiai megközelítését követő utunk végére értünk. Visszapillantva a bejárt útra ennek főbb lépéseit és belátásait a következőképpen összegezhetjük.

Kiindulópontunkat – a halál természetes beállítottságbeli felfogását – illetően arra az alapvető kétértelműségre hívtuk fel a figyelmet, amelynek révén összemosisódik a saját, közvetlenül tapasztaló perspektívánk mások, általunk közvetlenül hozzáférhetetlen perspektívájával. Amikor a természetes beállítottságban a halált világbeli eseménynek vesszük és mások halála felől közelítjük meg, akkor kétértelműséget okozva és könnyen félrevezetve bennünket összekeveredik annak a problémája, hogy miként szerzünk tapasztalatot a halálról és az a kér-

⁷⁰ Lásd ehhez a szerzőtől: Toronyai 2002b. 48–49.

⁷¹ „A filozófiának a világról szóló egyetemes tudománynak kell lennie, kettős értelemben egyetemesnek – egyrészt a világ univerzálíáinak tudománya, másrészt mindannak tudománya, ami a világban van – amennyiben helyes értelemmel rendelkezik”. *Az európai tudományok válsága II. kötet.* 230.

⁷² Lásd ehhez: az egyetemes tudományként ható filozófia mint „ein atheistischer Weg zu Gott” (Hua XXXIX. 167); illetve mint „ein inkonfessioneller Weg zu Gott” (Hua XLII. 259).

⁷³ „A lappangó észt önnön lehetőségeinek megértésére ösztönözni s ezáltal beláttatni vele, hogy a metafizika lehetősége az igazi lehetőség – ez az egyetlen út, amelyen a metafizika, illetve az egyetemes filozófia (sok fáradozás árán) megvalósítható.” (*Az európai tudományok válsága II. kötet.* 32.)

⁷⁴ *Az európai tudományok válsága I. kötet.* 98.

dés, hogy mi az értelme, jelentősége a halálnak számunkra. Azzal a várakozással fordultunk a filozófiai reflexióhoz – a késő husserli transzcendentális fenomenológiához –, hogy annak révén szellemileg jobb lehetőségünk nyílik e kétértelműség tisztázására.

Ezen értelem tisztázó út első eredményéül az a felismerés adódott, hogy ami a természetes beállítottságban mások halálaként mint a világból való eltűnésük tapasztalata jelentkezik, az belülről, transzcendentális szempontból, a kommunikáló szubjektumok számára való világból történő kiválás értelmét kapja: elvesztjük világunkat azáltal, hogy kiszakadunk kommunikációs közösségeinkből.

Belátásaink második köre a személyiségünkben – és nem a mások halálának külső tapasztalatából adódóan – érvényre jutó végességünkre mutatott rá. Három vonást emeltünk ki. Először is a halál jelentőségét abban az állandó fenyegetettségben ragadtuk meg, hogy véglegesen öntudatlanná válhatunk. Majd pedig a személyiség felbomlásának állandó lehetőségeként értelmeztük a halált. Végül pedig a végességünkkel való szembesülés az önmagunkban megvalósított, illetve megvalósítható emberi természet korlátozottságára vezetett rá bennünket.

A következő lépésben pedig szubjektivitásunk legbelső magjára – éniünk mindenkori eleven jelenére, a „transzcendentális egóra” – vonatkozóan Husserl sajátos „fenomenológiai immortalitás” gondolatát igyekeztünk megvilágítani. Voltaképpen arra hívtuk fel a figyelmet, hogy minden éppen zajló tapasztalás feltételez megelőző és követő belső időbeli tapasztalatokat, következésképpen nem lehetséges performatív önellentmondás nélkül olyan jövőbeli pillanatot megtapasztalni, amely valamiféle „utolsó pillanata” lehetne az életnek. E belátás alapján mintegy „visszafordulva” a magasabb szubjektivitásrétegek felé világíthattunk rá a transzcendentális én halhatatlanságának paradox jelentőségére: számunkra mint személyek, mint énközösségbeli ének és mint egy világban létező emberek számára csak e sajátos halhatatlanságot előfeltételezve válik lehetőségessé halandóságunk megközelítése.

Husserlt követő filozófiai utunk negyedik lépésével visszaérkeztünk kiindulópontunkhoz: a természetes szellemi beállítottság mások halálához kötődő, objektív téridőbeli haláltapasztalatához. Immár azonban lehetőségünk nyílt a transzcendentális fenomenológiai eredetektől megérteni azt és önmagunkat, valamint világbeli tapasztalatainkat szubjektív és interszjektív konstitúciós teljesítményként látni. Ekkor érthettük meg megfelelően Husserl formulaszerű meghatározását: a „halál a transzcendentális ego kiválása emberként való önbjektívációjából”. Erről az álláspontból nyílt rálátás a halál számunkra való jelentőségének újabb körére. Egyrészt beláthattuk, hogy csak a halál szükségszerű világbeli előfordulása teszi lehetővé, hogy a másoktól származó tapasztalatok radikálisan elválaszthatók legyenek a sajátjainktól. Másrészt pedig feltárult az, hogy csak ez a radikális elválasztás teszi megérthetővé számunkra egy olyan – tőlünk független, számunkra objektív – világ és idő mások általi tapasztalásának

lehetőségét, amely meghaladja saját tapasztalataink körét, s amely fennáll, illetve folytatódik majd halálunk után is.

Utolsó, a halál metafizikai jelentésrétégét illető meggondolásainkhoz ezen – a halálunk utánra kérdező, transzcendens irányultságú – lépésen keresztül jutottunk el. Ennek során valóságfelfogásunk azon elemi rétegének értelmezésére irányuló törekvés vezetett bennünket, amely szerint tapasztaló életünk szünetelése vagy megszűnése nem jelenti a világ és az élet megszűnését. Az interszubjektív világképzés folyamata állandóan zajlik tovább. Husserl a metafizikai problémákat erre – az eredetien adódó szemléleti evidenciákra támaszkodó fenomenológiai megközelítés határán túllépő, ámde arra visszavonatköztetott – transzcendentális világképző interszubjektivitásra tekintettel értelmezi. Husserl belátása szerint ugyanez a gondolati konstrukció képezi annak lehetőségfeltételét is, hogy más kulturális, illetve történeti világokat ugyanazon egyetlen világhoz, ugyanazon valósághoz tartozónak tapasztalhassunk. Az egyetlen világ, az egyetlen valóság tapasztalatának értelmi feltételeiként tárulnak fel Husserlnél a hagyományos metafizika lélek-világ-isten eszméi is a monadikus interszubjektivitásra vonatkoztatva. A lélek mint a tapasztalás funkcióit hordozó monadikus szubsztancia. A világ mint minden létezőnek a monadikus interszubjektivitás állandóan zajló valóságképző működésében rejlő horizontja. Isten mint a monadikus interszubjektivitás valóságképző működésében benne rejlő teleológiát – az egyetlen világot – kibontakoztató entelekheia. Végző fokon az istenség önrealizációs folyamatában – a világot a monászegészen keresztül átható, teleologikusan egységesítő isteni entelekheiaiban – való részesedés gondolati horizontján válnak érthetővé Husserlnek egy sajátos lélekvándorlásra, illetve lélekfejlődésre vonatkozó felvetései is.

Messzire jutottunk Husserlt követve: kiindulópontunktól, a halál természetes felfogásától elindulva és a végző, metafizikai problémákig eljutva. A bejárt út – reményeim szerint – egy a halállal való személyes és gondolkodó szembesülés stációin keresztülhaladó szellemi fejlődés lehetőségére is rávilágított.

IRODALOM

Hivatkozott Husserl-kötetek

Husserliana: Edmund Husserl. *Gesammelte Werke*. The Hague, Martinus Nijhoff, illetve Dordrecht–Boston–Lancaster, Kluwer.
Rövidítés: 'Hua' és kötettség (pl. Hua IV).

I. kötet (1950)

Cartesischen Meditationen und Pariser Vorträge. Szerk. S. Strasser.

IV. kötet (1952)

Ideen zu einer reinen Phänomenologie und Phänomenologischen Philosophie. Zweites Buch: Phänomenologische Untersuchungen zur Konstitution. Szerk. M. Biemel.

- VI. kötet (1954) *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie. Eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie.* Szerk. W. Biemel.
- VIII. kötet (1959) *Erste Philosophie II.* Szerk. R. Boehm.
- XI. kötet (1966) *Analysen zur passiven Synthesis. Aus Vorlesungs- und Forschungsmanuskripten 1918–1926.* Szerk. M. Fleischer.
- XIV. kötet (1973) *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität. Texte aus dem Nachlass. Zweiter Teil: 1921–1928.* Szerk.: I. Kern.
- XV. kötet (1973) *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität. Texte aus dem Nachlass. Dritter Teil: 1929–1935* Szerk. I. Kern.
- XXIX. kötet (1993) *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie: Ergänzungsband. Texte aus dem Nachlass 1934–1937.* Szerk. R. N. Smid.
- XXXIV. kötet (2002) *Zur phänomenologischen Reduktion. Texte aus dem Nachlass (1926–1937).* Szerk. Sebastian Luft.
- XXXIX. kötet (2008) *Die Lebenswelt. Auslegungen der vorgegebenen Welt und ihrer Konstitution.* Szerk. Rochus Sowa.
- XLII. kötet (2013) *Grenzprobleme der Phänomenologie. Analysen des Unbewusstseins und der Instinkte. Metaphysik. Späte Ethik (Texte aus dem Nachlass 1908–1937).* Szerk. Rochus Sowa – Thomas Vongehr.

Husserliana: Edmund Husserl – Materialien. Dordrecht, Springer.
Rövidítés: 'HuaMAT' és kötetszám (pl. HuaMAT VIII).

VIII. kötet (2006) *Späte Texte über Zeitkonstitution (1923–1934): Die C-Manuskripte.* Szerk. Dieter Lohmar.

Husserl műveinek magyar fordításai

- Kartézianus elmékedések.* Ford. Mezei Balázs. Budapest, Atlantisz. 2000.
- Az európai tudományok válsága.* 1–2. kötet. Ford. Berényi Gábor – Mezei Balázs (fő szöveg), Egyedi András (I–III. melléklet), Ullmann Tamás (IV–XXIX. melléklet). Budapest, Atlantisz. 1998.
- Az új Husserl.* Ford. és szerk. Varga Péter András – Zuh Deodáth. Budapest, L'Harmattan. 2011.

Hivatkozott irodalom

- Dodd, James 2010. Death and Time in Husserl's C-manuscripts. In Dieter Lohmar – Ichiro Yamaguchi (szerk.) *On Time. New Contributions to the Husserlian Phenomenology of Time.* Dordrecht, etc., Springer. 51–70.
- Geniusas, Saulius 2010. On Birth, Death, and Sleep in Husserl's Late Manuscripts on Time. In Dieter Lohmar – Ichiro Yamaguchi (szerk.) *On Time. New Contributions to the Husserlian Phenomenology of Time.* Dordrecht, etc., Springer. 71–89.
- Heidegger, Martin 2019 [1989]. *Lét és idő.* Ford. Vajda Mihály – Angyalosi Gergely – Bacsó Béla – Kardos András – Orosz István. 3., jav. kiad. Budapest, Osiris.
- Heinämaa, Sara 2015. The Many Senses of Death: Phenomenological Insights into Human Mortality. In Outi Hakola – Sara Heinämaa – Sami Pihlström (szerk.) *Death and Mortality:*

- From Individual to Communal Perspectives*. Helsinki, Helsinki Collegium for Advanced Studies. 100–117.
- Kern, Iso 1973. Einleitung des Herausgebers. In Hua XV. I–LXVIII.
- Marosán Bence Péter 2020. *Kontextus és fenomén II. Az igazság problémája az időtudat és a keletkezés husserli filozófiájában*. Budapest, L'Harmattan. (Aspecto könyvek.)
- Mensch, James R. 2010. *Husserl's Account of Our Consciousness of Time*. Milwaukee, Marquette University Press.
- Micali, Stefano 2008. *Überschüsse der Erfahrung. Grenzdimensionen des Ich nach Husserl*. Dordrecht, etc., Springer. (*Phaenomenologica*, 186.)
- Platón 1984. Phaidón. Ford. Kerényi Grácia. In *Platón Összes Művei*. Budapest, Európa. 1. kötet. 1019–1119.
- Sowa, Rochus – Thomas Vongehr 2013. Einleitung. In Hua XLII. I–CXV.
- Schwendtner Tibor 2008. *Husserl és Heidegger. Egy filozófiai összecsapás analízise*. Budapest, L'Harmattan.
- Schwendtner Tibor 2011. *Eljövendő múlt. Genealógia Nietzschénél, Husserlnél és Heideggernél*. Budapest, L'Harmattan – Magyar Daseinanalitikai Egyesület.
- Steinbock, Anthony John 1995. *Home and Beyond. Generative Phenomenology after Husserl*. Evanston/IL, Northwestern University Press.
- Steinbock, Anthony John 2017. *Limit-phenomena and Phenomenology in Husserl*. London – New York, Rowman & Littlefield.
- Tengelyi, László 2014. *Welt und Unendlichkeit. Zum Problem phänomenologischer Metaphysik*. Freiburg–München, Karl Alber Verlag.
- Torma Anita 2013. Alvás és ébrenlét Husserl fenomenológiájában. In Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.) *Kortársunk, Husserl. Tanulmányok a 150 éves Edmund Husserl filozófiájáról*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. 255–263.
- Toronyai Gábor 2002a. *Tudományos életfilozófia. Tanulmány Edmund Husserl késői gondolkodásáról*. Budapest, Osiris.
- Toronyai Gábor 2002b. Az életvilág történetisége Husserlnél. *Világosság*. 41/4–5–6–7. 45–51.
- Toronyai Gábor 2004. Az interkulturalitás fenomenológiájának alapjai Edmund Husserl késői gondolkodásában. *Pro Philosophia Füzetek*. (2). 53–60.
- Toronyai Gábor 2008. Észösztön és történelmi teleológia: a fenomenológia valóságformáló lehetőségéről. *Kellék*. (36). 41–54.
- Varga Péter András – Zuh Deodáth 2011. *Az új Husserl*. Budapest, L'Harmattan.
- Varga Péter András 2012. Husserl „utolsó könyve” – Filozófiatörténet és véglegesség-igény Husserl késői filozófiájában. *Elpis*. 2012/1. 57–76.
- Varga Péter András 2018. *A fenomenológia keletkezéstörténete mint filozófiai probléma*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet.
- Vermes Katalin 2006. *A test éthosza. A test és a másik tapasztalatának összefüggése Merleau-Ponty és Lévinas filozófiájában*. Budapest, L'Harmattan.
- Zuh Deodáth 2015. *Edmund Husserl ismeretfilozófiája*. Budapest, L'Harmattan – Magyar Daseinanalitikai Egyesület.